ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ

ΒΟΡΕΙΟ ΑΙΓΑΙΟ

ΗΡΑΙΟΝ ΣΑΜΟΥ

Δρ JAN-MARC HENKE
Διευθυντής της Ανασκαφής στο Ηραίον Σάμου

01 Άποψη των καταλοίπων του Δίπτερου ΙΙ προς τα ανατολικά, περ. 1764 (χαρακτικό του 1821). D-DAI-ATH-Diversa-0058. Αναπαράσταση σύμφωνα με το The Society of Dilettanti [εκδ.], *Antiquities of Ionia I*, 1821, κεφ. 5, πίν. 2.

02 Αεροφωτογραφία του αρχαιολογικού χώρου, 1914 (D-DAI-ATH-1985-0019, άγνωστος φωτογράφος).

03 Άποψη της πεδιάδας της Χώρας της Σάμου προς τα νοτιοανατολικά (D-DAI-ATH-2019-01131, φωτ.: J. Fuchs).

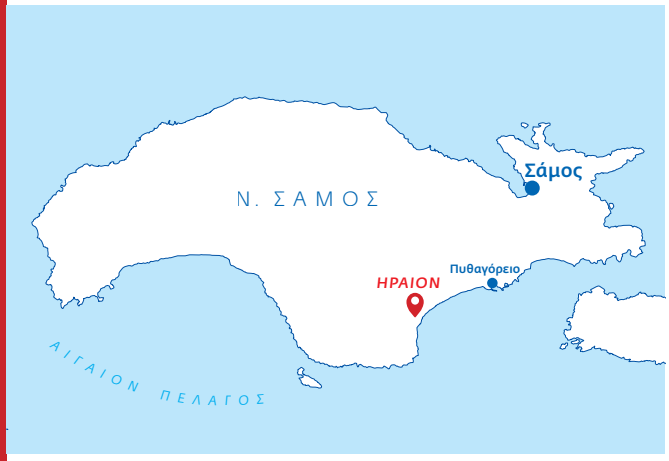

02

ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΗ ΘΕΣΗ

Το ιερό της θεάς Ήρας στη Σάμο βρίσκεται στο δυτικό άκρο της εκτεταμένης αλλουβιακής πεδιάδας της Χώρας, κοντά στη νοτιοανατολική ακτογραμμή, στο ελώδες Δέλτα του ποταμού Ίμβρασου (εικ. 3). Σύμφωνα με τον αρχαίο λατρευτικό μύθο, η θεά Ήρα είδε για πρώτη φορά το φως της ημέρας εδώ, κάτω από μια λυγαριά που είχε φυτρώσει στην όχθη του ποταμού (Αθήναιος, *Δειπνοσοφισταί* 15.672, Παυσανίας, *Ελλάδος περιήγησις* 7.4.4). Λεγόταν, επίσης, ότι αργότερα νυμφεύθηκε στο ίδιο σημείο τον Δία. Η θέση κοντά σε γόνιμες και εντατικά καλλιεργούμενες ζώνες είναι συχνό χαρακτηριστικό των ιερών της Ήρας, γεγονός που εξηγείται από την υπόσταση της θεάς ως μεγάλης θεότητας της βλάστησης και ως Μητέρας Θεάς.

Το Ηραίον ήταν το κύριο εκτός των τειχών ιερό της αρχαίας πόλης της Σάμου, η οποία βρισκόταν στο ανατολικό άκρο της πεδιάδας. Προστάτιδα θεά της πόλης ήταν η Ήρα. Σε αντίθεση με τα πανελλήνια ιερά στην Ολυμπία ή στους Δελφούς, η εξέλιξη του Ηραίου συνδεόταν επομένως στενά με την τύχη και την ευημερία της κοινότητας των πιστών του. Στην αρχαιότητα, η θέση ήταν γνωστή κυρίως για την παλαιότητα της λατρείας της και για τον ναό (Δίπτερος ΙΙ), τον οποίο ο Ηρόδοτος εγκωμίαζε ως τον μεγαλύτερο ναό της Ελλάδας (*Ιστορίαι* 3.60).

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ

Ήδη από το 1702 πραγματοποιήθηκαν διάφορες μικρές έρευνες στον ναό από τον Joseph Pitton de Tournefort, την Εταιρεία των Ντιλετάντι (εικ. 1), τον Victor Guérin, τον Carl Humann, τον Paul Girard και τον M. de Clerc. Τις πρώτες συστηματικές ανασκαφές διεξήγαγε το 1902–1903 η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία υπό την επίβλεψη του Παναγιώτη Καββαδία και του Θεμιστοκλή Σοφούλη. Ωστόσο, μόνο όταν ανέλαβαν τις αρχαιολογικές ανασκαφές τα Βασιλικά Μουσεία του Βερολίνου, υπό τη διεύθυνση του Theodor Wiegand, το διάστημα 1910–1914 αγοράστηκαν σημαντικές εκτάσεις γης και αποκαλύφθηκαν μεγάλα τμήματα του τεμένους, συμπεριλαμβανομένου ολόκληρου του ναού (εικ. 2). Το 1925, ο Ernst Buschor ανέλαβε να συνεχίσει τις ανασκαφές για λογαριασμό του Παραρτήματος Αθηνών του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου. Το DAI Αθηνών εξακολουθεί έως σήμερα —με μία διακοπή κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου— να ερευνά στο Ηραίον, με την ευγενική και πάντα ουσιαστική υποστήριξη των υπηρεσιών του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού. Από το 1925 και εξής, ο αρχαιολογικός χώρος επεκτάθηκε σημαντικά με την πρόσκτηση και άλλων εκτάσεων.

Τη γένεση του ιερού και της λατρείας μπορούμε να τα παρακολουθήσουμε από τις απαρχές έως το τέλος, για περισσότερα από 2.000 χρόνια, κάτι που συμβαίνει σπάνια σε άλλες ελληνικές λατρευτικές θέσεις. Ιδιαίτερα πλούσια σύνολα διατηρήθηκαν από την πρώιμη περίοδο του ιερού μέχρι την άνθησή του τον 6ο αιώνα π.Χ., γεγονός που εξηγεί την έως τώρα εστίαση των αρχαιολογικών ερευνών σε αυτές τις χρονικές περιόδους. Παράλληλα με

03

τα θρησκειολογικά ερωτήματα σχετικά με το είδος και τις πρακτικές της λατρείας αλλά και με τη φύση της λατρευόμενης θεότητας, η προσοχή στράφηκε γρήγορα στην εξαιρετική αφθονία εισηγμένων αναθημάτων από όλη τη Μεσόγειο, τα οποία τεκμηριώνουν τις εκτενείς πολιτισμικές επαφές του νησιού με τρόπο που σχεδόν δεν έχει παράλληλο στην αρχαϊκή Ελλάδα (εικ. 4). Κυρίως, βέβαια, το ενδιαφέρον ήταν στραμμένο στην αρχιτεκτονική διαμόρφωση του τεμένους.

Μέχρι τώρα, το Ηραίον ως θέση έχει ερευνηθεί σε μεγάλο βαθμό αποκομμένο από τον περιβάλλοντα χώρο του. Ωστόσο, οι αρχαίοι τόποι λατρείας κάλυπταν βαθιές θρησκευτικές, κοινωνικές και οικονομικές ανάγκες της κοινότητας των πιστών τους και αντανακλούσαν τις δομές του φυσικού και ιδεολογικού τους περιβάλλοντος. Αυτό, με τη σειρά του, διαμορφώνεται μέσω των σταθερών ή μεταβλητών γεωλογικών, κλιματικών και κοινωνικών συνθηκών. Λαμβάνοντας υπόψη τις τρέχουσες κλιματικές αλλαγές, τέτοιες συστημικές διεργασίες και οι επιπτώσεις τους στην ανθρώπινη δράση έρχονται στο προσκήνιο των σύγχρονων ερευνών.

Την έναρξη των ερευνών σχετικά με το Ηραίον στο πλαίσιο της ιστορίας του περιβάλλοντός του σηματοδότησε το διεπιστημονικό πρόγραμμα «Wasser und Kult im Heraion von Samos» («Ύδωρ και λατρεία στο Ηραίον της Σάμου»), το οποίο χρηματοδοτήθηκε από το Γερμανικό Ίδρυμα Ερευνών (DFG). Στο πλαίσιο του προγράμματος αυτού, πραγματοποιήθηκε μια προσομοίωση των υδρολογικών συνθηκών για το ιερό και τον περιβάλλοντα χώρο του στη διάρκεια των τελευταίων 5.000 ετών. Παράλληλα με τη σημασία του νερού εν γένει για τη σαμιακή αγροτική οικονομία, το νερό διαδραμάτισε στο ιερό έναν πρακτικό και θρησκευτικό ρόλο με ποικίλες πτυχές και υπήρξε το κατεξοχήν σύμβολο για την υγεία, τη γονιμότητα, τη γνώση και την αναζωογόνηση. Πέραν αυτού, ο Ίμβρασος έθετε κάθε τόσο μεγάλες προκλήσεις για την αρχιτεκτονική διαμόρφωση και την προστασία του τεμένους από τις πλημμύρες.

Στο εξής, με τη συμβολή των συνεργατών του προγράμματος Ingmar Unkel και Wolfgang Rabbel από το Πανεπιστήμιο του Κιέλου, οι έρευνες προγραμματίζεται να στραφούν πλέον στην ιστορία της αγροτικής χρήσης και τη μελέτη των υποδομών στον περιβάλλοντα χώρο και το ιερό — συμπεριλαμβανομένης της πορείας της «Ιεράς Οδού» με κατεύθυνση την πόλη της Σάμου. Μέσω γεωλογικών, γεωφυσικών και παλαιοβοτανικών ερευνών μπορούν στο πλαίσιο αυτό να ανασυντεθούν η μορφολογική και η οικολογική εξέλιξη καθώς και η αγροτική χρήση μέχρι τα βάθη της προϊστορικής εποχής (εικ. 5–6).

Τα αποτελέσματα των ερευνών του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου στη Σάμο δημοσιεύονται από τους επιστημονικούς συνεργάτες του Ινστιτούτου στη σειρά «Samos», καθώς και σε εξειδικευμένα αρχαιολογικά περιοδικά, κυρίως στα *Athenische Mitteilungen* και *Archäologischer Anzeiger*.

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΣΥΝΟΨΗ

Προϊστορικός οικισμός

Η τοποθεσία στην οποία βρίσκεται το Ηραίον φαίνεται πως χρησιμοποιούνταν ως τόπος κατοικίας ήδη από το β΄ μισό της 5ης χιλιετίας π.Χ. Στον αρχαιολογικό χώρο δεν υπάρχουν ορατά κατάλοιπα από τον αξιοσημείωτο οικισμό της Πρώιμης και Μέσης Εποχής του Χαλκού, ο οποίος σύμφωνα

04 Επιλογή εισηγμένων αναθημάτων από σύνολα ευρημάτων του 7ου και του πρώιμου 6ου αι. π.Χ. Από αριστερά προς τα δεξιά: Αιγυπτιακό χάλκινο αγαλματίδιο της θεάς Νηίθ (αρ. κατ. Β 354), χάλκινο αγαλματίδιο από το βασίλειο των Ουραρτίων που παριστάνει θεό με κερασφόρο πόλο (αρ. κατ. Β 1217), βαβυλωνιακό χάλκινο σύμπλεγμα ανδρικής μορφής με σκύλο (αρ. κατ. Β 2086), κυπριακό γυναικείο πήλινο ειδώλιο (αρ. κατ. Τ 600). Αρχαιολογικό Μουσείο Βαθέος. D-DAI-ATH-1969-0777 (φωτ.: G. Hellner), D-DAI-ATH-Samos-5131 (φωτ.: E.-M. Czakó), D-DAI-ATH-1978-0600 (φωτ.: G. Hellner), D-DAI-ATH-Samos-2274 (φωτ.: H. Wagner).

με τα μέχρι σήμερα ερευνητικά αποτελέσματα υπήρχε έως και τον 18ο αιώνα π.Χ., προστατευόταν με οχυρωματικό τείχος και διέθετε μεγάλα δημόσια κτίρια και μεγάλες κατοικίες. Στο Αρχαιολογικό Μουσείο Βαθέος, βέβαια, εκτίθεται μια επιλογή ευρημάτων. Η ιστορία του οικισμού μελετάται αυτήν τη στιγμή εμβριθέστερα σε συνεργασία με την Ουρανία Κουκά από το Πανεπιστήμιο Κύπρου. Φυσικά θα πρέπει και εκείνη την εποχή να ασκούνταν λατρείες από τους κατοίκους. Ωστόσο, δεν έχει τεκμηριωθεί μέχρι σήμερα εάν κάποια από αυτές τις λατρείες συνεχίστηκε αδιάλειπτα μετά την εγκατάλειψη του οικισμού.

Αρχή και φύση της λατρείας

Σύμφωνα με τις απτές αρχαιολογικές μαρτυρίες, η λατρεία στο Ηραίον είναι μινωικής προέλευσης και ξεκίνησε μεταξύ του 1700 και του 1600 π.Χ., όταν στο Αιγαίο κυριαρχούσε η Κρήτη. Ακολουθώντας τις μινωικές λατρευτικές πρακτικές, βρέθηκαν πάνω σε πλακόστρωτο δάπεδο, κάτω από τους μεταγενέστερους βωμούς, εναποθετημένα «κωνικά κύπελλα» (conical cups) και άλλα κεραμικά σκεύη. Από πάνω ανακαλύφθηκε ένα νεότερο πλακόστρωτο δάπεδο Μυκηναϊκής περιόδου (περ. 1445/1415–1000 π.Χ.) — με ενδείξεις για το ότι θα μπορούσε να υπάρχει ήδη βωμός από ωμές πλίνθους. Γύρω στο 1000 π.Χ. κτίστηκε ο πρώτος λίθινος βωμός. Μέσω της συνεχούς οικοδόμησης γύρω από το αρχικό κτίσμα ακολούθησαν έως την περίοδο του Αυγούστου επτά ανακαινίσεις (εικ. 7). Τον πρώιμο 8ο αιώνα π.Χ. διαμορφώθηκε και επεκτάθηκε ο λιτός χώρος λατρείας στο άμεσο περιβάλλον του βωμού (εικ. 10). Πιθανόν να υπήρχε ήδη εκείνη την περίοδο ένα λατρευτικό άγαλμα — ένα *ξόανον*.

Η ιδιαίτερη θέση της ιερής λυγαριάς (*Vitex agnus castus*) —ένα είδος ιτιάς που ο περιηγητής Παυσανίας είδε τον 2ο αιώνα μ.Χ. και περιέγραψε ως το παλαιότερο όλων των ιερών δέντρων σε ελληνικά ιερά (*Ελλάδος Περιήγησις* 7.4.4. και 8.23.5)— οδηγεί στην υπόθεση ότι οι απαρχές της λατρείας πρέπει να αναζητηθούν σε μια μινωική δενδρολατρεία. Σε αυτήν, το δέντρο θεωρούνταν τόπος επιφάνειας της θεότητας. Όπως συνάγεται από τις πινακίδες Γραμμικής Β, η Ήρα λατρευόταν το αργότερο από τη Μυκηναϊκή περίοδο κι έπειτα. Το κατά πόσον ταυτιζόταν ήδη την εποχή αυτή με τη λατρευόμενη θεότητα στο Ηραίον δεν μπορεί να απαντηθεί. Σε κάθε περίπτωση, οι «Ίωνες» που εποίκισαν το νησί τον 11ο/10ο αιώνα π.Χ. συνέδεσαν τη σαμιακή

05

06

05 Ο I. Unkel και ο M. Ranzinger πραγματοποιούν δειγματοληπτικές γεωτρήσεις στην περιοχή της αρχαίας λιμνοθάλασσας ανατολικά του Ηραίου, στην πεδιάδα της Χώρας. Προσωπικό αρχείο του I. Unkel (φωτ.: Loitz, Πανεπιστήμιο του Κιέλου).

06 Ο A. Budsky (Πανεπιστήμιο του Μάιντς) κατά τη λήψη δείγματος στο σπήλαιο Νεροτρουβιάς. Για την καλύτερη κατανόηση των κλιματικών συνθηκών προηγούμενων περιόδων στη Σάμο αφαιρείται εδώ ένας σταλαγμίτης (NC1), προκειμένου να επιτευχθεί μια όσο το δυνατόν πιο συνεχής ανασύσταση του κλίματος. Προσωπικό αρχείο του E.M. Reichert (φωτ.: E.M. Reichert).

θεότητα με την Ήρα. Αυτό αντικατοπτρίζεται και στον μύθο, σύμφωνα με τον οποίο οι «Λέλεγες», μυθικοί πρώτοι κάτοικοι, ίδρυσαν το ιερό μαζί με τις νύμφες, προτού η λατρεία συνεχιστεί από τους «Κάρες», τους κατοίκους του νησιού την περίοδο που έφτασαν οι «Ίωνες». Υπό αυτή την έννοια, ο αρχαίος γεωγράφος Διονύσιος ο Περιηγητής από την Αλεξάνδρεια (*Οικουμένης Περιήγησις* 533 κ.εξ.) ονόμασε τη Σάμο έδρα της «πελασγικής Ήρας». Στην αρχαιότητα, Πελασγούς χαρακτήριζαν τον αρχαιότερο πληθυσμό της Ελλάδας, επομένως υποδηλώνεται εδώ μια «προελληνική» προέλευση της λατρείας. Η υιοθέτηση της λατρείας από τους «Ίωνες» που κατέφθασαν στο νησί αντανακλά πιθανόν τον μύθο, σύμφωνα με τον οποίο η Αδμήτη, μετά τη φυγή της από τον πατέρα της Ευρυσθέα, τον βασιλιά των Μυκηνών, έγινε ιέρεια της Ήρας στη Σάμο, έπειτα από εντολή της ίδιας της θεάς.

Η σημερινή διαδεδομένη εικόνα της Ήρας ως της φιλόνικης συζύγου του Δία έχει επηρεαστεί από τα ομηρικά έπη και δεν ανταποκρίνεται στα ποικίλα γνωρίσματα αυτής της παλαιάς θεότητας. Η Ήρα της Σάμου πρέπει να ιδωθεί ως η προστάτιδα θεά του νησιού, ως θεά του ουρανού, της γης και του Κάτω Κόσμου, αντίστοιχη με τις μεγάλες ανατολικές μητέρες–θεές, όπως ήταν η Κυβέλη, η Άρτεμις της Εφέσου αλλά και η Κυπρία Αφροδίτη. Ο λυρικός ποιητής Αλκαίος από τη Λέσβο (απόσπ. 24aD) τη χαρακτήρισε τον 6ο αιώνα π.Χ. γεννήτρια των πάντων («πάντων γενέθλαν»). Αυτά τα γνωρίσματα συνδέονται ειδικά στη σαμιακή Ήρα με την ιδέα της παρθενικής μητρότητας, κι έτσι λατρευόταν και ως Ήρα Παρθενία. Οι αρμοδιότητές της περιλάμβαναν μεταξύ άλλων τη γονιμότητα με την ευρεία έννοια, την προστασία της γεωργίας, της βλάστησης και της πανίδας, της μητέρας και του παιδιού, του οίκου και της οικογένειας, αλλά και της ναυσιπλοΐας. Αναφορικά με τον ρόλο της ως νύφης και ως συζύγου του Δία, ξεχωρίζουν σαφώς, τουλάχιστον στους ιστορικούς χρόνους, η προστασία του γάμου και της γαμήλιας τελετής. Άλλωστε, η λυγαριά και οι καρποί της θεωρούνταν ήδη από τους αρχαίους Έλληνες ως αναφροδισιακό και σύμβολο της εγκράτειας στον γάμο. Ο Λακτάντιος (*Περί θείων θεσμών* 1.17) αναφέρει τον 4ο αιώνα μ.Χ. ότι, σύμφωνα με τον Ρωμαίο πολυΐστορα Βάρρωνα (1ος αι. π.Χ.), το λατρευτικό άγαλμα της σαμιακής Ήρας ήταν ντυμένο με νυφικά ενδύματα και οι λατρευτικές τελετές ακολουθούσαν το τυπικό ενός γάμου. Από τον μύθο της Αδμήτης, που προφανώς αντανακλά και το τελετουργικό, συνάγεται ότι στη γιορτή της Ήρας το λατρευτικό είδωλο μεταφερόταν από τη βάση του στην ακρογιαλιά, εκεί δενόταν με βέργες λυγαριάς, λυνόταν πάλι, εξαγνιζόταν, του προσφέρονταν γλυκίσματα και στηνόταν πάλι στη βάση του. Για την ετήσια λατρευτική γιορτή μάς παραδίδονται δύο ονομασίες: Τόναια και Ηραία, χωρίς να είναι σαφές αν τα δύο ονόματα χαρακτηρίζουν διαφορετικές φάσεις της ίδιας γιορτής ή δύο ξεχωριστές γιορτές. Στα Ηραία μαρτυρείται πως γίνονταν μεταξύ άλλων μουσικοί και αθλητικοί αγώνες. Από τις αρχαίες πηγές συμπεραίνουμε ότι το λατρευτικό είδωλο ήταν αρχικά μια ανεικονική ξύλινη σανίδα και πιθανόν στα τέλη του 8ου ή στις αρχές

07 Το προαύλιο του βωμού, λείψανα των θεμελίων των βωμών I έως VIII (D-DAI-ATH-Samos-5993, φωτ.: G. Hellner).

08 Ελεφαντοστέινη χτένα από τη Νότια Ισπανία, Αρχαιολογικό Μουσείο Βαθέος (D-DAI-ATH-Samos-6383, φωτ.: G. Hellner).

του 7ου αιώνα π.Χ. μεταπλάστηκε σε ανθρωπόμορφο είδωλο. Παραστάσεις νομισμάτων των ρωμαϊκών αυτοκρατορικών χρόνων δίνουν μια αόριστη εντύπωση για τη μορφή του λατρευτικού ειδώλου. Σύμφωνα με αυτές, φορούσε ψηλό πόλο στο κεφάλι και επίβλημα, πλούσια κοσμήματα στους ώμους και το στήθος καθώς και χιτώνα που έμοιαζε ζωσμένος χιαστί. Οι πήχεις ήταν ανοικτοί προς τα πλάγια, μια κίνηση που απηχεί πιθανόν χειρονομία ευλογίας, αλλά απεικονίζονται και να κρατούν σπονδικές φιάλες και μάλλινες ταινίες με κόμπους. Ο εικονιστικός τύπος του λατρευτικού αγάλματος ταιριάζει με την απεικόνιση άλλων ανατολικών θεοτήτων όπως της Εφεσίας Αρτέμιδος.

7ος αιώνας π.Χ.: Το Ηραίον υπό το φως των διαμεσογειακών πολιτισμικών επαφών

Οι Σαμιώτες εντατικοποίησαν τις επαφές τους με την Ανατολή ήδη από τον 8ο αιώνα π.Χ. Από το 664 π.Χ. περίπου είχαν ισχυρή παρουσία στην Αίγυπτο ως μισθοφόροι και έμποροι. Ο Φαραώ Ψαμμήτιχος Α΄ συγκρότησε τις πολεμικές του δυνάμεις, με τις οποίες ελευθέρωσε την Αίγυπτο από τη νεο-ασσυριακή κυριαρχία, χρησιμοποιώντας κατά κύριο λόγο μισθοφόρους από το νοτιοανατολικό Αιγαίο, τους οποίους στρατολόγησε αρχικά μέσω των επαφών του με τον βασιλιά της Λυδίας Γύγη. Πολλοί από αυτούς τους μισθοφόρους παρέμειναν στην Αίγυπτο και σύναψαν σχέσεις με ντόπιες οικογένειες. Άλλοι γύρισαν πίσω φέρνοντας πιθανότατα μαζί τους στην πατρίδα, εκτός από ξένα αντικείμενα, κυρίως νέες ιδέες. Οι επαφές των Σαμίων αντικατοπτρίζονται στον ασυνήθιστο πλούτο των εισηγμένων αναθημάτων προς την Ήρα, τα οποία προέρχονταν από όλη τη Μεσόγειο και πέρα από αυτήν. Στους τόπους κατασκευής των αναθημάτων συγκαταλέγονται μεταξύ άλλων η Φοινίκη, η Συρία, η Βαβυλωνία, το Ιράν, ο Καύκασος, η Ισπανία, η Ετρουρία — κυρίως όμως η Αίγυπτος. Εκεί, γύρω στο 620 π.Χ. δημιουργήθηκε με άδεια του Φαραώ το εμπορικό λιμάνι Ναύκρατις, στο οποίο η Σάμος εγκαινίασε ένα παράρτημα του Ηραίου. Λίγο παλαιότερη είναι η ιστορία που μας παραδίδει ο Ηρόδοτος (*Ιστορίαι* 4.152) για τον Σάμιο έμπορο Κωλαίο, ο οποίος πλέοντας προς την Αίγυπτο έπεσε σε θύελλα και τα ρεύματα τον παρέσυραν ως την πλούσια σε άργυρο Ταρτησσό, στις νοτιοδυτικές ακτές της Ιβηρικής, απ' όπου επέστρεψε με μεγάλα κέρδη. Το 1/10 αυτών το αφιέρωσε στην Ήρα με τη μορφή ενός λέβητα με προτομές γρυπών, ύψους περ. 4,5–4,8 μ., που στηριζόταν σε τρεις γονατιστές χάλκινες μορφές. Ανάμεσα στα ευρήματα του Ηραίου βρίσκονται ελεφαντοστέινες χτένες από τη νότια Ισπανία που παραπέμπουν σε αντίστοιχες εμπορικές σχέσεις (εικ. 8).

Εκείνη την περίοδο, πραγματοποιείται η πρώτη εντυπωσιακή αλλαγή του τεμένους, μεταξύ άλλων με την ανέγερση του πρώτου επιβεβαιωμένου ναού γύρω στο 680 π.Χ. και την ανακαίνισή του γύρω στο 630/620 π.Χ. (Εκατόμπεδος I και II). Στο τέμενος προστέθηκαν και άλλα κτίρια και αναθήματα. Ακόμη και ολόκληρα πλοία είχαν στηθεί ως αφιερώματα (εικ. 9).

6ος αιώνας π.Χ.: Η περίοδος ακμής της πόλης και του ιερού

Η πόλη και το ιερό άκμασαν τον 6ο αιώνα π.Χ. Τότε ανεγέρθηκαν στην περιοχή της πόλης και στο ιερό τα μνημεία που εξυμνεί ο Ηρόδοτος (ο Μεγάλος Μόλος, το Ευπαλίνειο Υδραγωγείο, ο Δίπτερος Ναός). Παράλληλα με την καλλιέργεια των επαφών τους με την Αίγυπτο —ο Φαραώ Άμασις αφιέρωσε στο Ηραίον δύο αγάλματα που παρίσταναν τον ίδιο, τα οποία σύμφωνα με τον Ηρόδοτο (*Ιστορίαι* 2.182) πλαισίωναν την πόρτα του ναού— οι Σαμιώτες απέκτησαν κυρίως ως έμποροι τον απαραίτητο για όλα αυτά πλούτο. Επί του τυράννου Πολυκράτη, η Σάμος εξελίχθηκε, τέλος, σε σημαντική ναυτική δύναμη στο Αιγαίο. Με την πτώση του Πολυκράτη λόγω των Περσών, αυτή η περίοδος ακμής έφτασε στο τέλος της.

Ήδη από τις αρχές του αιώνα, η οικονομική ευμάρεια εκδηλώθηκε με τη μορφή της επέκτασης του ιερού και της μνημειώδους οικοδομικής αναμόρφωσής του. Ξεχωρίζουν, μεταξύ άλλων, η κατασκευή της «Ιεράς Οδού» που ως πομπική οδός συνέδεε την πόλη με το ιερό, η ανέγερση του Δίπτερου I, που λίγο μετά την ολοκλήρωσή του χρειάστηκε να αντικατασταθεί από τον Δίπτερο II, και ο μνημειακός βωμός (εικ. 11).

09 Αναπαράσταση των αρχιτεκτονικών δομών του όψιμου 7ου αι. π.Χ. Πηγή: H. Walter / A. Clemente / W.-D. Niemeier, *Ursprung und Frühzeit des Heraion von Samos. Μέρος 1: Topographie, Architektur und Geschichte* (Samos 21,1), Βίζμπαντεν 2019, σχ. 7 (σχεδ.: A. Clemente).

10 Αναπαράσταση των αρχιτεκτονικών δομών του 8ου αι. π.Χ. Πηγή: H. Walter / A. Clemente / W.-D. Niemeier, *Ursprung und Frühzeit des Heraion von Samos. Μέρος 1: Topographie, Architektur und Geschichte* (Samos 21,1), Βίζμπαντεν 2019, σχ. 4 (σχεδ.: A. Clemente).

08

Κλασική και ελληνιστική εποχή: Στο πεδίο έντασης των πολιτικών δυνάμεων

Μετά την πτώση του Πολυκράτη η Σάμος έχασε την κυριαρχία της στη θάλασσα και κατ' επέκταση τις σημαντικές πηγές εσόδων της. Έπρεπε να πληρώνει φόρο υποτέλειας στην Περσική Αυτοκρατορία. Το 499 π.Χ. συμμετείχε στην Ιωνική Επανάσταση εναντίον της περσικής κυριαρχίας, στο τέλος όμως παρέμεινε πιστή στην Περσία. Στο πλευρό της πολέμησε στους Περσικούς Πολέμους, αν και τελικά άλλαξε στρατόπεδο και συντάχθηκε με τους Έλληνες. Στην περίοδο που ακολούθησε, ως μέλος της Αθηναϊκής–Δηλιακής Συμμαχίας, ήρθε αντιμέτωπη με την ανερχόμενη ναυτική δύναμη της Αθήνας, από την οποία ηττήθηκε το 441 π.Χ. και το 439 π.Χ. στους δύο Σαμιακούς Πολέμους. Εκτός από την καταβολή υψηλής πολεμικής αποζημίωσης, αναγκάστηκε να δεχτεί την εγκατάσταση αθηναϊκής φρουράς. Στον Πελοποννησιακό Πόλεμο, η Σάμος τάχθηκε στο πλευρό των Αθηναίων και, λόγω της αφοσίωσής της στη δημοκρατική πλευρά κατά τη διάρκεια του πραξικοπήματος των ολιγαρχών στην Αθήνα το 412/411 π.Χ., κέρδισε ξανά την αυτονομία της. Το 404 π.Χ. οι Σάμιοι αναγκάστηκαν να παραδώσουν την πόλη στον Σπαρτιάτη στρατηγό Λύσανδρο. Τον 4ο αιώνα π.Χ. η Σάμος δεν συμμετείχε στη Β΄ Αθηναϊκή Συμμαχία. Μετά την εγκατάσταση περσικής φρουράς και την κατάκτηση του νησιού από τον ηγεμόνα της Καρίας και σατράπη Μαύσωλο, η Αθήνα υπέταξε τη Σάμο το 366/365 π.Χ. Εκτός από λίγες κατά τα φαινόμενα εξαιρέσεις, οι Σάμιοι εξορίστηκαν και το νησί τους έγινε ως κληρουχία τμήμα του αθηναϊκού κράτους. Μόλις το 322 π.Χ., με διάγγελμα του Μεγάλου Αλεξάνδρου και με την έγκριση του Περδίκκα, επιτράπηκε στους Σάμιους να επιστρέψουν και να ανακτήσουν την πολιτική τους «αυτοτέλεια».

Λόγω της γεωγραφικής της θέσης και του προστατευμένου λιμανιού της, η τιμοκρατικού ή ολιγαρχικού πολιτεύματος Σάμος διατηρούσε ως ναυτική βάση εξαιρετικό στρατιωτικό ενδιαφέρον για τις ελληνιστικές δυνάμεις. Ανάλογα με την κατάσταση που επικρατούσε την εκάστοτε χρονική περίοδο, άλλαζε

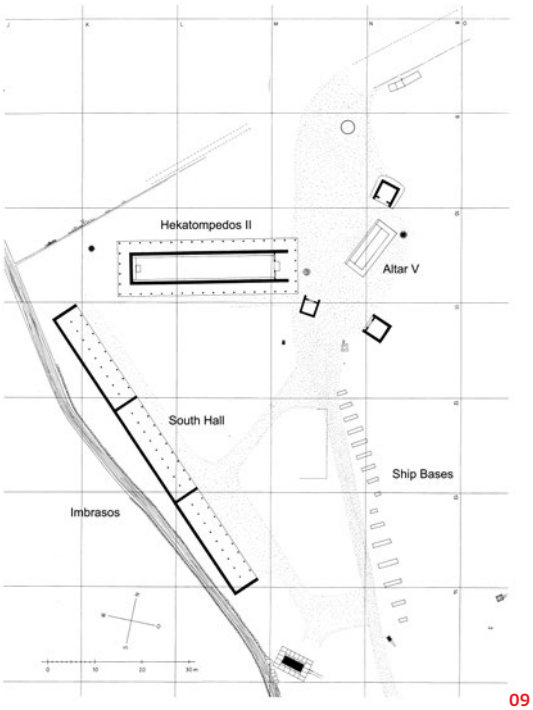

09

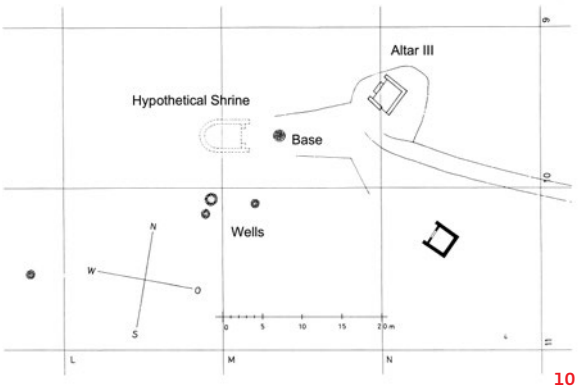

10

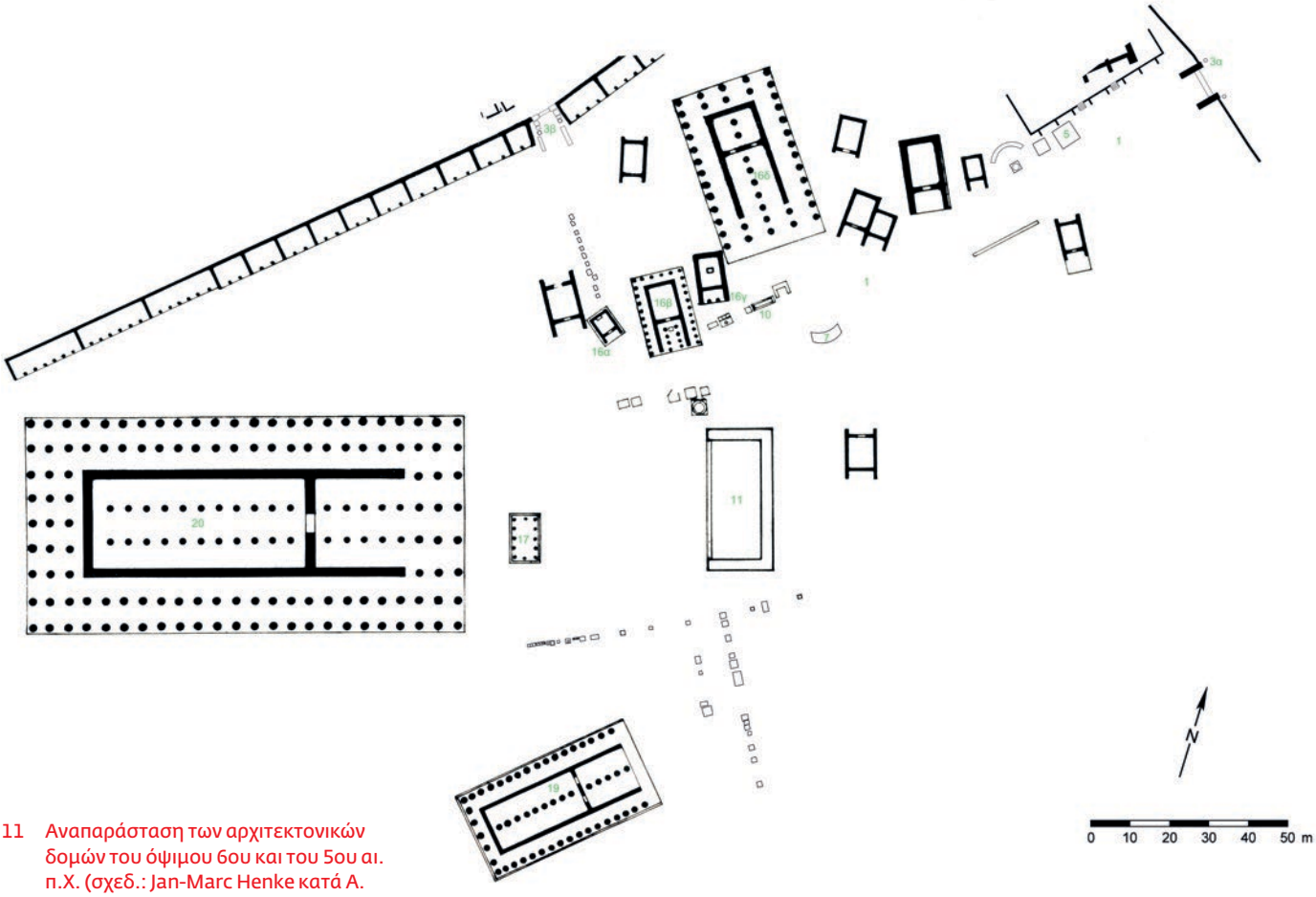

11 Αναπαράσταση των αρχιτεκτονικών δομών του όψιμου 6ου και του 5ου αι. π.Χ. (σχεδ.: Jan-Marc Henke κατά A. Clemente / G. Gruben / H. Kienast / H. Schleif / O. Ziegenaus).

στρατόπεδο ανάμεσα στις σφαίρες επιρροής. Μετά το 281 π.Χ. η Σάμος περιήλθε στην περιοχή κυριαρχίας των Πτολεμαίων, στην οποία παρέμεινε έως το 197 π.Χ., με εξαίρεση μια μικρή διακοπή σελευκιδικής επικυριαρχίας από το 259 έως το 246 π.Χ. Στην αρχή κιόλας αυτής της περιόδου ο περίφημος Σάμιος Καλλικράτης, γιος του Βοΐσκου, σταδιοδρόμησε στην αλεξανδρινή Αυλή ως ανώτατος ναύαρχος του στόλου και στενός έμπιστος της βασιλικής οικογένειας. Από το τιμητικό ψήφισμα για τον Βουλαγόρα, γιο του Αλέξεω, που βρέθηκε στο Ηραίον, συνάγεται ότι το νησί αντιμετώπιζε κάθε τόσο μεγάλες οικονομικές δυσκολίες και ανεπαρκή ανεφοδιασμό, που ο γενναιόδωρος Σάμιος προσπαθούσε να βελτιώσει με ιδιωτικά κονδύλια. Τη νησιωτική κοινότητα ταλαιπώρησαν και μεγάλοι σεισμοί. Μετά το 197 π.Χ. η Ρόδος ανέλαβε την κηδεμονία των αιγαιακών συμμάχων του Πτολεμαίου.

Από το 188 π.Χ. και μετά, η Σάμος στράφηκε στην αναδυόμενη δύναμη της Ρώμης. Ωστόσο, η κοντινή Έφεσος, πρωτεύουσα της νέας ρωμαϊκής επαρχίας της Ασίας, εξελίχθηκε σε σοβαρό οικονομικό ανταγωνιστή, γεγονός που ίσως επηρέασε αρνητικά την πολιτική στάση της Σάμου προς τη Ρώμη. Στον Α΄ Μιθριδατικό Πόλεμο, η Σάμος αποσπάστηκε από τη Ρώμη, στην οποία υποτάχθηκε το 86 π.Χ. Στη συνέχεια, το νησί μπορεί να έγινε ήδη το 84 π.Χ. τμήμα της επαρχίας της Ασίας με το καθεστώς μιας *civitas stipendiariae*, το οποίο συνεπαγόταν υψηλούς φόρους υποτέλειας. Την ίδια εποχή, η Σάμος και κυρίως το Ηραίον λεηλατήθηκαν από πειρατές. Το 80/79 π.Χ. ο έπαρχος Γάιος Βέρρης άρπαξε κι άλλους θησαυρούς. Η καταστροφική οικονομική κατάσταση στην οποία περιήλθε το νησί έπειτα από όλα αυτά ίσως βελτιώθηκε λίγο από το 71/70 π.Χ. Ο Κόιντος Τύλλιος Κικέρων, αδελφός του διάσημου ρήτορα, φαίνεται πως ευεργέτησε το νησί κατά τη διάρκεια της θητείας του ως ανθύπατου της Ασίας, από το 61 έως το 58 π.Χ. Επί Μάρκου Αντωνίου, η Σάμος έγινε έδρα στρατιωτικών επιχειρήσεων και διπλωματικό κέντρο του ανατολικού τμήματος της Αυτοκρατορίας. Κατά τη διάρκεια των πολεμικών ετοιμασιών εναντίον του Οκταβιανού, το 32/31 π.Χ., ο Μάρκος Αντώνιος διέμεινε, σύμφωνα με τον Πλούταρχο (*Αντώνιος* 56), μαζί με την Κλεοπάτρα και διπλωματικές αποστολές στη Σάμο. Είναι πολύ πιθανό να έμεναν στην ελληνιστική έπαυλη στον λόφο του Κάστρου στο Τηγάνι, στο σημερινό Πυθαγόρειο.

Συνολικά εκείνη τη μακρά χρονική περίοδο προστέθηκαν αναλογικά λίγα μόνο μεγάλα κτίσματα στο ιερό. Πρόκειται, μεταξύ άλλων, για ένα κυκλικό κτίριο άγνωστης χρήσης,

ένα ορθογώνιο οικοδόμημα που ίσως εξυπηρετούσε τη διοίκηση, αλλά και ένα πηγάδι συνεχούς ροής, που συνδεόταν μέσω ενός πήλινου αγωγού με μια εξωτερική πηγή ύδατος. Αντιθέτως, αυξήθηκε αισθητά ο αριθμός τιμητικών μνημείων που η κοινότητα ανέγειρε για ευεργέτες και ηγεμόνες με επιρροή, με τα οποία η Σάμος ήθελε να διασφαλίσει την εύνοιά τους. Μια επέκταση του τεμένους δεν μπορεί να χρονολογηθεί με ακρίβεια.

Από την περίοδο της κληρουχίας του 4ου αιώνα π.Χ. σώζεται επιγραφή με κατάλογο των περιουσιακών στοιχείων του ιερού. Εκτός από τα πολυάριθμα πολύτιμα αντικείμενα, εντύπωση κάνει ο μεγάλος αριθμός αναθηματικών φιαλών για σπονδές και τα πλούσια ενδύματα για το λατρευτικό άγαλμα.

Από τις πρώτες δεκαετίες μετά την επάνοδο των Σαμίων στο νησί τους, μετά το 322 π.Χ., προέρχεται μεγάλος αριθμός των λεγόμενων επιγραφών φυγής, με τις οποίες αποδίδονταν τιμές στους πολυάριθμους υποστηρικτές τους για την αρωγή τους σε πρακτικό και οικονομικό επίπεδο, χάρη στην οποία κατέστη δυνατή η επιστροφή των Σαμίων από την εξορία.

Μεγάλος αριθμός μικρότερων σωζόμενων τμημάτων τοίχων ανήκαν πιθανόν σε κτίσματα όμοια με παραπήγματα, που θα χρησιμοποιούνταν για την πώληση αφιερωμάτων, αλλά και για τη στέγαση του προσωπικού του ιερού και εκείνων που προσέφευγαν σε αυτό αναζητώντας άσυλο. Η λεγόμενη επιγραφή των Καπήλων του 245/244 π.Χ. ρύθμιζε την ενοικίαση τέτοιων πάγκων πώλησης και υποδηλώνει ότι στο ιερό διέμεναν πολυάριθμοι ικέτες και άεργοι, καθώς το ιερό διατηρούσε το δικαίωμα ασύλου. Εκτός από τους σκλάβους, φαίνεται πως υπήρχε μια μεγάλη ομάδα λιποτακτών, γεγονός που ανάγεται ίσως στον ρόλο της Σάμου ως σημαντικού στρατιωτικού και εμπορικού λιμένα με μεγάλη συρροή ανθρώπων αλλά και στην πτολεμαϊκή φρουρά.

Περίοδος της Ιουλιο–Κλαυδιανής δυναστείας

Παρά το γεγονός ότι είχε υποστηρίξει τους αντιπάλους του, η Σάμος ευεργετήθηκε από τον Αύγουστο, ο οποίος διέμεινε πέντε φορές στο νησί. Απένειμε στην κοινότητα το καθεστώς μιας *civitas libera et immunis*, κι έτσι η Σάμος απαλλάχθηκε από την υποχρέωση καταβολής φόρων και είχε μια πιο ανεξάρτητη αυτοδιοίκηση. Μεταξύ του 19/18 και του 14 π.Χ., η Σάμος προβιβάστηκε προσωρινά σε *Colonia*, πιθανότατα για να εγκατασταθούν εκεί βετεράνοι. Εάν προέκυπτε έκτακτη ανάγκη εξαιτίας των ασταθών σχέσεων με το Βασίλειο των Πάρθων, οι βετεράνοι θα μπορούσαν να στρατολογηθούν πιο γρήγορα από εκεί. Το 14 π.Χ. ο Αγρίππας συνάντησε τον Ηρώδη, που η Ρώμη είχε διορίσει βασιλιά του υποτελούς κράτους της Ιουδαίας, κι αυτός έκανε πλούσια δωρεά στη Σάμο. Σύμφωνα με τον Τάκιτο (Χρονικά 3.60–63), το Ηραίον ανήκε στα λίγα ιερά της ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας στα οποία ανανεώθηκε το δικαίωμα του ασύλου το 23 μ.Χ., επί Τιβερίου, ενώ πολλά άλλα ιερά το έχασαν. Προφανώς το δικαίωμα αυτό το εκμεταλλεύονταν εγκληματίες, πολιτικά διωκόμενοι και φοροδιαφεύγοντες, προκειμένου να γλιτώσουν τη σύλληψη από το κράτος. Η ασυλία ήταν πολύ επικερδής για το ιερό και την πόλη, μια και οι ικέτες έπρεπε να καταβάλουν εισφορές.

Εκτενέστερα οικοδομικά έργα στο Ηραίον μαρτυρούνται πάλι μόλις στην εποχή του Αυγούστου. Αφορούν ως επί το πλείστον ανακαινίσεις και νέα κτίσματα στην πλατεία ανάμεσα στον Δίπτερο ΙΙ και τον βωμό. Αυτή η αναδιαμόρφωση ήταν ριζική, καθώς κτίστηκε μια σειρά από κτίρια που κατέστησαν την πλατεία ακατάλληλη για μεγάλες συγκεντρώσεις ατόμων. Μεταξύ των κτιρίων αυτών συγκαταλέγεται και ένας καινούργιος ναός της Ήρας. Ο Δίπτερος ΙΙ, σύμφωνα με τον Στράβωνα (*Γεωγραφικά* 14.637), χρησιμοποιούνταν πλέον μόνο ως πινακοθήκη.

Από τα όψιμα χρόνια της Πρώιμης Ρωμαϊκής Αυτοκρατορικής περιόδου έως την ύστερη αρχαιότητα: Το άσυλο του ιερού και ο μετασχηματισμός σε χριστιανικό οικισμό

Επί Βεσπασιανού, η Σάμος έχασε το καθεστώς της *civitas libera et immunis*. Έτσι έγινε πάλι φόρου υποτελής και υπήχθη, ως μέρος της *provincia insularum*, σε έναν ύπαρχο. Κατά τα λοιπά, οι ιστορικές πληροφορίες που έχουμε είναι εξαιρετικά ελλιπείς. Ορισμένα νομίσματα που εκδόθηκαν το α΄ μισό του 3ου αιώνα μ.Χ., επί Γορδιανού Γ΄, φέρουν πάντως την επιγραφή ΣΑΜΙΩΝ ΠΡΩΤΩΝ ΙΩΝΙΑΣ.

Τον 2ο αιώνα μ.Χ. κτίστηκε ένα τελευταίο λατρευτικό κτίριο, που ήταν πιθανόν ένας ναός για την αυτοκρατορική λατρεία των Αντωνίνων. Γύρω στο 200 μ.Χ., η αυτοκράτειρα Ιουλία Δόμνα, σύζυγος του Σεπτίμιου Σεβήρου, έδωσε πιθανότατα εντολή να πλακοστρωθεί η «Ιερά Οδός».

Το αργότερο τον 2ο αιώνα μ.Χ., κτίστηκε μέσα στο ιερό ένα σύνολο άνετων κατοικιών, που με εξαίρεση το λατρευτικό κέντρο καλύπτει όλα σχεδόν τα προγενέστερα κτίσματα. Πιθανότατα χρησιμοποιούνταν κατά κύριο λόγο για τη φιλοξενία των ικετών, που κατέκλυζαν αντίστοιχα ιερά, ειδικά τις περιόδους πολιτικών κρίσεων, όπως ήταν μεταξύ άλλων ο 3ος αιώνας μ.Χ. Η πρώτη περίοδος ακμής αυτού του οικισμού διήρκεσε μέχρι περίπου το 262/267 μ.Χ., όταν καταστράφηκε από δυνατό σεισμό και/ή από τους Έρουλους που επέδραμαν από τις βόρειες ακτές του Εύξεινου Πόντου. Ανακαινίστηκε, τουλάχιστον εν μέρει, και διατηρήθηκε στους βυζαντινούς χρόνους ως αγροτικός οικισμός.

Η λατρεία της Ήρας έληξε με την απαγόρευση των ειδωλολατρικών λατρειών από τον Θεοδόσιο Α΄, γύρω στο 391/392 μ.Χ. Μέχρι την ανέγερση τον 5ο αιώνα μ.Χ. της μεγάλης χριστιανικής βασιλικής στο προαύλιο του βωμού, η οποία ήταν πιθανόν αφιερωμένη στην Παναγία, ίσως χρησιμοποιήθηκε ως εκκλησία ο ναός της Ήρας, που μετασκευάστηκε για μία ακόμη φορά. Αμέσως μετά τον 7ο αιώνα μ.Χ. εγκαταλείφθηκε και ερημώθηκε και ο βυζαντινός οικισμός.

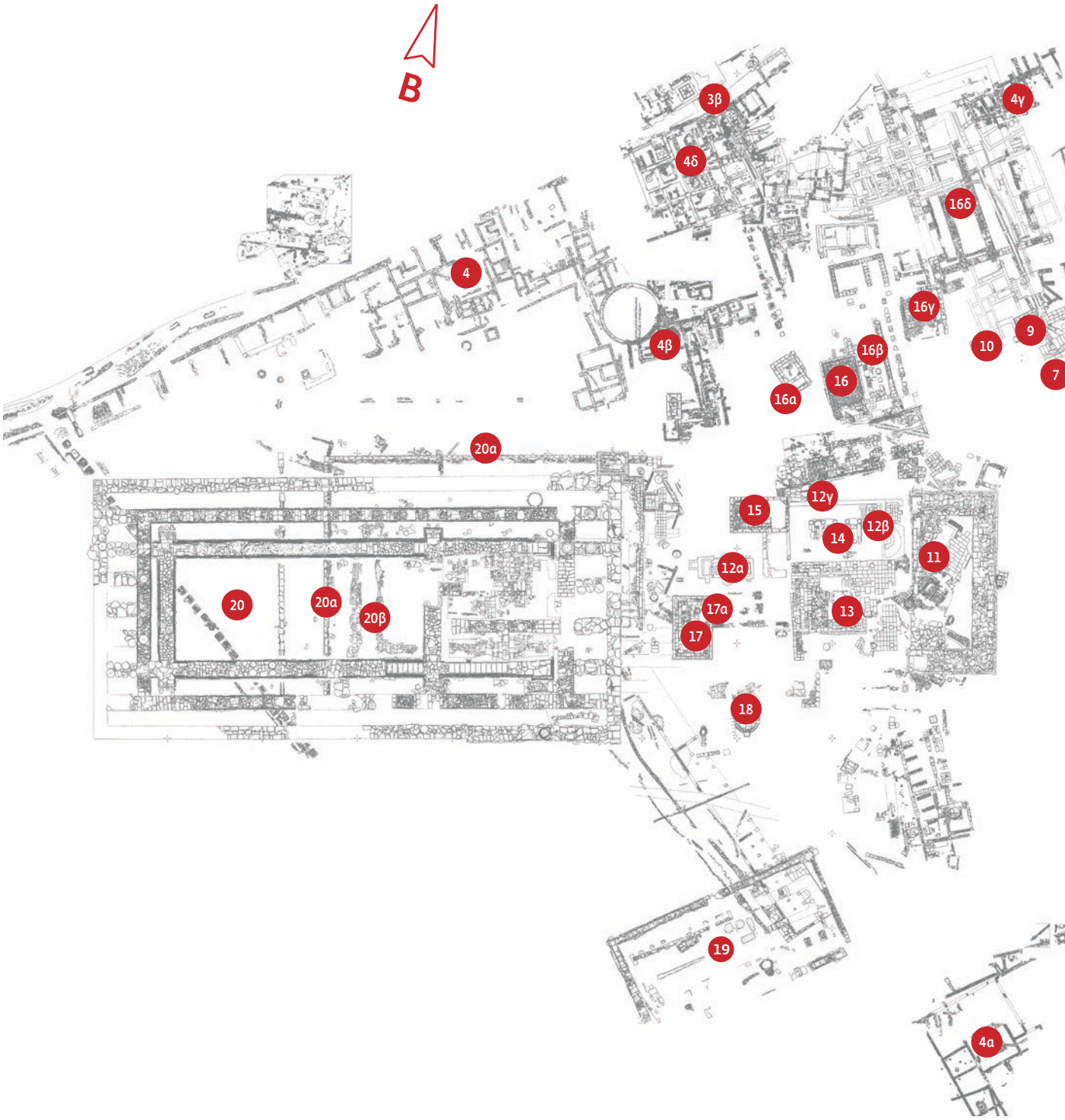

Συνολική κάτοψη των αρχιτεκτονικών καταλοίπων (σχεδ.: Jan-Marc Henke κατά H. Birk / Th. Schulz-Brize).

1 «Ιερά Οδός»
2 Τιμητικό μνημείο για τους Σκριβώνιους
3 Πύλες εισόδου
4 Οικισμός αυτοκρατορικών χρόνων στην «Ιερά Οδό»
5 Θέση του μεγάλου Κούρου
6 Τιμητικό μνημείο για δύο Ρωμαίους ύπατους
7 Βάση του Μύρωνα
8 Ορθογώνιο κτίριο της Ελληνιστικής εποχής
9 Τιμητικό μνημείο για τους θετούς γιους του Αυγούστου
10 Σύμπλεγμα του Γενέλεω
11 Βωμός
12 Βυζαντινή βασιλική
13 Ρωμαϊκός περίπτερος ναός (τελευταίος ναός της Ήρας)
14 Ναΐσκος
15 Ναός της Λιβίας
16 Ναός σε υψηλό βάθρο και κτιριακό σύνολο βόρεια της «Ιεράς Οδού»
17 Μονόπτερο κτίριο και βάση λατρευτικού αγάλματος των παλαιότερων ναών (Εκατόμπεδος Ι και ΙΙ)
18 Τιμητικό μνημείο για τους Κικέρωνες
19 Νότιο κτίριο
20 Δίπτερος ναός Ι και ΙΙ (Ο μεγάλος ναός της Ήρας)

Ο ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ

Οι επισκέπτριες και οι επισκέπτες του Ηραίου (βλ. κάτοψη) θα πρέπει να έχουν κατά νου ότι η διευθέτηση του χώρου αποτελεί σύγχρονο κατασκεύασμα, όπως συμβαίνει σε κάθε ανασκαμμένη αρχαιολογική θέση. Η κατάσταση στην οποία παρουσιάζονται σήμερα τα αρχαία κατάλοιπα στο Ηραίον είναι το αποτέλεσμα μιας ανασκαφικής ιστορίας που υπερβαίνει τα εκατό έτη, κατά τα οποία οι ανάγκες της ανασκαφής αλλά και της συντήρησης, καθώς και τα σχέδια τουριστικής αξιοποίησης, συνυπολογίστηκαν σε μεγάλο βαθμό κατά την επιλογή των μνημείων που θα παρέμεναν ορατά. Αυτό σημαίνει ότι σήμερα βλέπουμε ως επισκέπτες ένα σύνολο μνημείων από διάφορες φάσεις, τα οποία δεν ήταν ποτέ δυνατό να δει με αυτόν τον τρόπο ο αρχαίος επισκέπτης, καθώς εκείνος αντίκριζε μόνο τα μνημεία που σώζονταν στην εποχή του. Ως μοναδική διαχρονική σταθερά μπορεί να θεωρηθεί ίσως η πλούσια βλάστηση που ξεφυτρώνει παντού στον χώρο. Σε συνδυασμό με το υγρό περιβάλλον έθετε και θέτει μεγάλες προκλήσεις για τη διατήρηση και τη φροντίδα της θέσης. Παρ' όλα αυτά, ειδικά αυτό το χαρακτηριστικό του φυσικού χώρου μπορεί να ήταν εκείνο που προκάλεσε την εντύπωση μιας υπερφυσικής δύναμης και την ίδρυση ενός ιερού στο σημείο αυτό. Επομένως, θα πρέπει να θεωρηθεί και να αναγνωριστεί ως συστατικό στοιχείο του μνημείου.

ΠΕΡΙΗΓΗΣΗ ΣΤΟΝ ΧΩΡΟ

Ο επισκέπτης εισέρχεται στο ιερό μέσα από την αρχαία κύρια είσοδό του στα ανατολικά. Ωστόσο, το αργότερο από την Ιουλιο-Κλαυδιανή Αυτοκρατορική περίοδο και μετά, τα όρια του τεμένους βρίσκονταν έξω από τον σημερινό οργανωμένο αρχαιολογικό χώρο.

1.– *«Ιερά Οδός»*

Μέσω μιας σύγχρονης χωμάτινης ράμπας φτάνουμε στο πλακόστρωτο της «Ιεράς Οδού», που πιθανότατα κατασκευάστηκε με δωρεά της Ρωμαίας αυτοκράτειρας Ιουλίας Δόμνας γύρω στο 200 μ.Χ. (εικ. 12). Όπως είναι σύνηθες στους ρωμαϊκούς δρόμους, η αμαξιτή οδός πλαισιώνεται στις δύο της πλευρές από πεζοδρόμια, προς τα οποία έχει μια ελαφρά κλίση από το μέσον της για να διοχετεύεται ευκολότερα το νερό της βροχής. Τα πεζοδρόμια στο αρχικό τμήμα του δρόμου καλύπτονται σήμερα από τοίχους της όψιμης αρχαιότητας, ενώ στο δυτικό τμήμα είναι ελεύθερα. Ο αρχαιότερος δρόμος, αντιθέτως, δεν ήταν ακόμη πλακοστρωμένος.

Ο μήκους περίπου 9 χλμ. δρόμος αποτελούσε τον κύριο άξονα επικοινωνίας μεταξύ ιερού και πόλης και κατασκευάστηκε στις αρχές του 6ου αιώνα π.Χ., όταν ξεκίνησε η μνημειακή κτιριακή διαμόρφωση του ιερού. Σε αυτόν πραγματοποιούνταν η ετήσια λατρευτική πομπή με την οποία ξεκινούσε η κύρια γιορτή προς τιμήν της Ήρας —τα Τόναια ή Ηραία—, κατά την οποία σύσσωμη η κοινότητα των πιστών πήγαινε για προσκύνημα στο ιερό. Η βόρεια πλευρά της «Ιεράς Οδού» προτιμούνταν για το στήσιμο αναθημάτων,

12

13

14

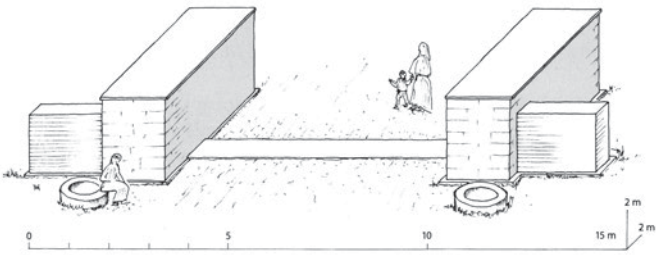

15

όπως ήταν η Κόρη του Χηραμύη ή ο μεγάλος Κούρος του Αρχαιολογικού Μουσείου Βαθέος. Μία ακόμη σημαντική μορφή αναθημάτων ήταν οι μεγάλοι χάλκινοι λέβητες με ή χωρίς τρίποδες, που συχνά στηρίζονταν σε κίονες. Δίπλα στα αναθήματα υπήρχαν και μικρότερα κτίρια εν παραστάσι, που πιθανόν χρησιμοποιούνταν ως θησαυροί και χώροι συμποσίων.

2.– *Τιμητικό μνημείο για τους Σκριβώνιους*

Στην αρχή του ορατού σήμερα πλακόστρωτου της «Ιεράς Οδού» βρίσκονται στη δεξιά πλευρά οι λίθοι της βάσης ενός τιμητικού μνημείου που ο Δήμος της Σάμου ανέγειρε προς τιμήν της γηγενούς οικογένειας των Σκριβώνιων (εικ. 13). Τα θεμέλιά του έχουν σήμερα εν μέρει καταχωθεί. Τα χαμένα χάλκινα αγάλματα παρίσταναν τον Γάιο Σκριβώνιο Ηρακλείδη, τους θετούς γιους του Ανδρόνικο και Φιλοποίμενα, καθώς και τη νύφη του Αρτεμισία. Πιθανόν να ήταν μία από τις σημαντικότερες σαμιώτικες οικογένειες της περιόδου του Αυγούστου, που είχε άμεση επαφή με τον αυτοκρατορικό οίκο. Απέκτησε λατινικό όνομα γένους με τη χορήγηση της ιδιότητας του Ρωμαίου πολίτη και με την υιοθεσία, οπότε και εντάχθηκε στη ρωμαϊκή οικογένεια πατρικίων των Σκριβώνιων — μια συνηθισμένη τότε πρακτική για να προσδεθούν οι ισχυρές ελληνικές οικογένειας στη Ρώμη. Η γνωστή από μεγάλο αριθμό επιγραφών ιστορία της οικογένειας πιθανότατα φτάνει πίσω έως τον 2ο αιώνα π.Χ., στον Φιλοποίμενα, γιο του Ανδρόνικου, που ήταν στρατηλάτης και αξιωματούχος επί βασιλείας του Αττάλου Β΄ στην Πέργαμο. Μεμονωμένα μέλη της, όπως ο ίδιος ο Ηρακλείδης, κατείχαν και το αξίωμα του επιμελητή του ναού στο Ηραίον. Το σώμα των «νεωποιών» συστάθηκε πιθανότατα στον όψιμο 4ο αιώνα π.Χ. και ανέλαβε εκτεταμένες διοικητικές αρμοδιότητες του ιερού. Ο Δήμος τίμησε τα τρία άρρενα μέλη της οικογένειας για τις ευεργεσίες και την ευσέβειά τους, αρετές που είχαν ήδη επιδείξει και οι πρόγονοί τους. Η Αρτεμισία πάλι τιμήθηκε για τη σεμνότητα και την ευσέβειά της.

3.– *Πύλες εισόδου*

Μπροστά ακριβώς από τις βάσεις του μνημείου για τους Σκριβώνιους υπάρχει ένα αρχαϊκό πηγάδι άντλησης νερού (**3α**). Το χείλος του είναι σήμερα ανακατασκευασμένο. Στην απέναντι πλευρά του δρόμου υπήρχε ένα ανάλογό του. Το πηγάδι σηματοδοτεί τη θέση της αρχαϊκής ανατολικής πύλης εισόδου του 6ου αιώνα π.Χ., που άλλοτε βρισκόταν ακριβώς στα δυτικά του, αλλά σήμερα είναι δυστυχώς σχεδόν ολοσχερώς κατεστραμμένη. Η πύλη αποτελούνταν από επιμήκεις πυλώνες, που έφεραν ενδεχομένως πήλινα γλυπτά ζώων (λέων/σφίγγα) ή άλλα αντικείμενα (εικ. 15). Τα πηγάδια θα χρησίμευαν για τον τελετουργικό καθαρμό των προσκυνητών πριν από την είσοδό τους στο ιερό αλλά

16

12 Άποψη του ρωμαϊκού πλακόστρωτου της «Ιεράς Οδού» προς τα δυτικά (D-DAI-ATH-Samos-3090, φωτ.: E.M. Czakó).

13 Λίθοι της βάσης του τιμητικού μνημείου για τους Σκριβώνιους, όπου διακρίνεται η τιμητική επιγραφή (D-DAI-ATH-ARCHIV-GA-Samos-1772-12, φωτ.: H. Kienast).

14 Πλακόστρωτες ράμπες και κατώφλι της βόρειας πύλης από τα ανατολικά (D-DAI-ATH-ARCHIV-GA-Samos-Kroesser-88-12-57-10, φωτ.: K.F. Krösser).

15 Αναπαράσταση της ανατολικής πύλης. Πηγή: H.J. Kienast / A. Moustaka / K. Großschmidt / F. Kanz, «Das archaische Osttor des Heraion von Samos. Bericht über die Ausgrabungen der Jahre 1996 und 1998», *AA* 1 (2017), σ. 137, εικ. 15 (σχ.: H. Kienast).

16 Ψηφιδωτό δάπεδο με δελφίνια σε περίστυλη οικία της αυτοκρατορικής περιόδου (D-DAI-ATH-ARCHIV-GA-Samos-1167-5, φωτ.: H. Kyrieleis).

και για να δροσιστούν. Καλύτερα διατηρημένη είναι η βόρεια πύλη εισόδου (**3β**, εικ. 14). Ως προστασία για πλημμύρες από τον Ίμβρασο, το ορατό στο μεγαλύτερό του μέρος σήμερα κατώφλι έπρεπε να τοποθετηθεί ψηλότερα και να καταστεί προσβάσιμο και από τις δύο πλευρές με ράμπες. Κατά τα λοιπά, επρόκειτο απ' ό,τι φαίνεται για ένα απλό άνοιγμα στον περίβολο του τεμένους, πλαισιωμένο με αναθήματα, πιθανότατα υποστατά για λέβητες και γλυπτά. Εκτός από τις προσβάσεις από την ξηρά, στο Ηραίον έφτανε κανείς και με λέμβο από την πλευρά της θάλασσας.

4.– *Οικισμός αυτοκρατορικών χρόνων στην «Ιερά Οδό»*

Στον χώρο που εκτείνεται και στις δύο πλευρές του δρόμου κυριαρχούν οι τοίχοι από αργούς λίθους και πλίνθους του ρωμαϊκού οικισμού από τον 2ο αιώνα μ.Χ., ο οποίος πιθανόν στέγαζε μεταξύ άλλων όσους ζητούσαν άσυλο. Κάποιες από αυτές τις κατοικίες είχαν σαφή χαρακτήρα έπαυλης —περίστυλες αυλές (**4α**, εικ. 17), χώρους εστίασης (**4β**, εικ. 18), ψηφιδωτά δάπεδα (**4γ**, εικ. 16) και πολυτελή επένδυση τοίχων— που υποδηλώνει την καλή οικονομική κατάσταση των ικετών που διέμεναν σε αυτές. Ορισμένα από τα κτίρια αυτά ανάγονται έως τον 1ο αιώνα π.Χ., ενώ έχουν αποκαλυφθεί και ελληνιστικά προγενέστερα οικοδομήματα, που προορίζονταν

17

18

μεταξύ άλλων για την αποθήκευση αγαθών. Τα κτίρια της Αυτοκρατορικής περιόδου υπέστησαν πολλές μετατροπές και χρησιμοποιήθηκαν εν μέρει έως τον 6ο και 7ο αιώνα μ.Χ., όταν στον χώρο γύρω από τη χριστιανική βασιλική στην αυλή του βωμού είχε αναπτυχθεί ένας αγροτικός οικισμός. Συχνά τα κτίρια αυτά διαθέτουν εγκαταστάσεις για την παραγωγή κρασιού και ελαιόλαδου, που στη φάση της ύστερης αρχαιότητας κάποιων συγκροτημάτων σώζονται σε καλή κατάσταση. Η κάτοψη ενός κτιρίου αυτής της όψιμης περιόδου χρήσης διακρίνεται κυρίως στο συγκρότημα (**4δ**) που βρίσκεται στην αρχαϊκή βορινή πύλη του ιερού. Γύρω από μια εσωτερική αυλή συγκεντρώνονται χώροι κατοικίας και μεταποίησης αγροτικών προϊόντων. Στη βόρεια πλευρά της «Ιεράς Οδού» επιβεβαιώθηκε και η ύπαρξη εργαστηρίων επεξεργασίας μετάλλου, που σήμερα ωστόσο έχουν επιχωθεί.

5.– *Θέση του μεγάλου Κούρου*

Ο μεγάλος Κούρος, που κατασκευάστηκε πιθανότατα γύρω στο 590/580 π.Χ., έστεκε πάνω σε βάση με στέρεο λίθινο θεμέλιο. Γύρω από αυτήν τοποθέτησαν ένα μεγαλύτερο τετράγωνο διαστάσεων περίπου

19

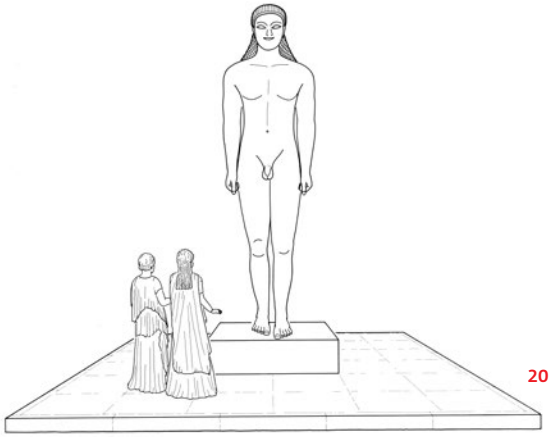

20

21

22

17 Άποψη των καταλοίπων του οικισμού της αυτοκρατορικής περιόδου νότια της «Ιεράς Οδού» (D-DAI-ATH-Samos-3105, φωτ.: E.M. Czakó).

18 Τραπεζαρία με ημικυκλικό συμποσιακό ανάκλιντρο (*accubitum*) (D-DAI-ATH-ARCHIV-GA-Samos-1314, φωτ.: H. Kyrieleis).

19 Ο κορμός του Κούρου στη θέση όπου βρέθηκε (D-DAI-ATH-Samos-6722, φωτ.: H. Kyrieleis).

20 Αναπαράσταση της βάσης και του Κούρου. Πηγή: H. Kyrieleis, *Der große Kuros von Samos* (Samos, 10), Βόννη 1996, σ. 14, εικ. 4 (σχ.: H. Kienast).

21 Τιμητικό μνημείο για τους Ρωμαίους ύπατους Γάιο Στερτίνο Μάξιμο και Γάιο Ασίνιο Πωλλίωνα (D-DAI-ATH-Samos-5394, φωτ.: E.M. Czakó).

22 Ελαφρώς καμπύλη θεμελίωση του αναθηματικού μνημείου με την ομάδα αγαλμάτων του γλύπτη Μύρωνα (D-DAI-ATH-ARCHIV-GA-Samos-Wedeking-0175-08, φωτ.: E. Homann-Wedeking).

5,25x5,25 μ., με όρθιες πλάκες από ασβεστολιθική μάργα πακτωμένες στο έδαφος, το οποίο στη συνέχεια καλύφθηκε με οριζόντιες πλάκες από ασβεστόλιθο (εικ. 20). Αυτός ο τρόπος δόμησης απαντά σε πολλά σημεία του αρχαϊκού τεμένους. Το αργότερο την Ελληνιστική περίοδο ο Κούρος πιθανότατα έπεσε στη διάρκεια κάποιου σεισμού. Τμήματα των μελών του κατέληξαν σε διάφορα θεμέλια κτιρίων. Ο κορμός του βρέθηκε θαμμένος στο έδαφος στο σημείο πτώσης του (εικ. 19). Στη θέση του τοποθετήθηκαν νέα αναθήματα, μεταξύ των οποίων ένα κτίριο σχήματος Π, ένας ναΐσκος. Από τα λιγοστά κατάλοιπα της βάσης ο επισκέπτης δεν βλέπει σήμερα τίποτε στον χώρο, για λόγους συντήρησης.

6.– *Τιμητικό μνημείο για δύο Ρωμαίους ύπατους*

Στη σειρά των τιμητικών μνημείων κατά μήκος της «Ιεράς Οδού» ανήκει και η διπλή βάση για τους Ρωμαίους ύπατους Γάιο Στερτίνιο Μάξιμο και Γάιο Ασίνιο Πωλλίωνα, που έφερε τα χάλκινα αγάλματά τους (εικ. 21). Σύμφωνα με τον Τάκιτο (*Χρονικά* 3.60–63), το Ηραίον ανήκε στα λίγα ιερά που το 23 μ.Χ. μπόρεσαν να διατηρήσουν το προσοδοφόρο «δικαίωμα ασύλου». Από μία άλλη επιγραφή, που αναφέρεται στη σχετική απόφαση της Συγκλήτου, συνάγεται ότι ο Γάιος Στερτίνιος Μάξιμος, άρα προφανώς και ο Γάιος Ασίνιος Πωλλίων, έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στη θετική απόφαση, γεγονός που στάθηκε η αιτία για την τιμή που τους αποδόθηκε από τον Δήμο.

7.– *Η βάση του Μύρωνα*

Στα νοτιοδυτικά και διαγωνίως απέναντι από τη βάση των υπάτων, βρίσκονται τα θεμέλια μιας ελαφρώς καμπύλης κλασικής βάσης αγαλμάτων, διαστάσεων περίπου 7x3 μ. (εικ. 22). Αυτή θα πρέπει να έφερε την ομάδα των χάλκινων γλυπτών του περίφημου γλύπτη Μύρωνα από την Αττική, την οποία αναφέρει ο αρχαίος γεωγράφος Στράβων (*Γεωγραφικά* 13.1.30, 14.1.14). Το σύνολο παρίστανε τον Ηρακλή που οδηγείται στον Όλυμπο από την Αθηνά, παρουσία του Δία. Πιθανολογείται ότι το έργο στήθηκε αμέσως μετά την πρώτη κατάκτηση της Σάμου από την Αθήνα. Ο Μάρκος Αντώνιος μετέφερε τα γλυπτά στην Αλεξάνδρεια. Ο Αύγουστος επέστρεψε τον Ηρακλή και την Αθηνά στο Ηραίον, ενώ ο Δίας βρέθηκε στο Καπιτώλιο στη Ρώμη. Μία επιγραφή από το Ηραίον υποδηλώνει ότι ο Γάιος Σκριβώνιος Ηρακλείδης, που αναφέραμε πρωτύτερα, είχε ιδιαίτερη συμβολή στην επιστροφή των γλυπτών.

8.– *Το ορθογώνιο κτίριο της Ελληνιστικής εποχής*

Πίσω ακριβώς από τη βάση βρίσκονται τα θεμέλια ενός μεγάλου κτιρίου που έχει τη μορφή μεγάλης αίθουσας και δάπεδο από μαρμάρινες πλάκες (εικ. 23). Κτίστηκε στην Ελληνιστική περίοδο και ανακαινίστηκε στους αυτοκρατορικούς χρόνους. Η πρόσβαση σε αυτό γινόταν από πάροδο που βρισκόταν ανατολικά

23 Θεμελίωση με πλακόστρωτο δάπεδο του ελληνιστικού ορθογώνιου κτιρίου (D-DAI-ATH-ARCHIV-GA-Samos-1079-15, φωτ.: H. Kyrieleis).

24 Βαθμιδωτή βάση με τμήματα του ενεπίγραφου λίθου του τιμητικού μνημείου για τους θετούς γιους του αυτοκράτορα Αυγούστου (D-DAI-ATH-Samos-5397, φωτ.: E.M. Czakó).

25 Αναπαράσταση του συντάγματος αγαλμάτων του γλύπτη Γενέλεω. Πηγή: E. Walter-Karydi, «Geneleos», *AM* 100 (1985), σ. 99, εικ. 4 (σχ.: K. Hoffelner).

26 Αντίγραφο του αναθηματικού μνημείου του *...αρχη* με τα αγάλματα του γλύπτη Γενέλεω στον αρχαιολογικό χώρο (D-DAI-ATH-ARCHIV-GA-2021-00002, φωτ.: J.–M. Henke).

της βάσης του Μύρωνα, με κατεύθυνση προς τη θάλασσα. Τον προσανατολισμό της ακολουθούν και τα κατάλοιπα οικισμού που βρίσκονται εδώ. Ο σύγχρονος επισκέπτης μπορεί να αντιληφθεί την πορεία του παράδρομου, εάν ακολουθήσει τον χτιστό σκεπαστό αποχετευτικό αγωγό των αυτοκρατορικών χρόνων που είχε τοποθετηθεί στον δρόμο αυτόν. Η χρήση του κτιρίου είναι άγνωστη, θα μπορούσε ωστόσο να ταυτίζεται με τη διοικητική έδρα των νεωποιών που αναφέρεται στις επιγραφές. Το σώμα των νεωποιών, που συστάθηκε τον όψιμο 4ο αιώνα π.Χ., αποτελούνταν πιθανότατα από έξι τακτικά μέλη και είχε αναλάβει εκτενή οργανωτικά, νομικά και οικονομικά διοικητικά καθήκοντα, ενώ συμμετείχε και στην προετοιμασία και την εκτέλεση των λατρευτικών τελετών και των θυσιών. Άλλαζε κάθε χρόνο, ενώ η διαδικασία εκλογής και κλήρωσης των νεωποιών μαρτυρείται στις πηγές. Στην επονομαζόμενη επιγραφή των Καπήλων του 245/244 π.Χ., που ρύθμιζε την ενοικίαση των πάγκων πώλησης στο ιερό, οι επιμελητές του ναού θέτουν στην Εκκλησία του Δήμου το αίτημα της αλλαγής των ρυθμίσεων αυτών, και εμφανίζονται να είναι αρμόδιοι για την επιβολή και την είσπραξη προστίμων καθώς και η πρώτη αρχή στην οποία απευθύνεται κανείς σε περίπτωση νομικών διαφορών εντός του ιερού. Αυτές επιλύονταν στο δικαστήριο του ιερού. Από επιστολή της εποχής εκείνης που ο Πτολεμαίος Γ΄ απηύθυνε στους Σαμιώτες συμπεραίνουμε ότι οι νομικές και εκτελεστικές αρμοδιότητες αφορούσαν προφανώς και το άσυλο.

9.– *Τιμητικό μνημείο για τους θετούς γιους του Αυγούστου*

Στο πλαίσιο της προαναφερθείσας σύνδεσης των γλυπτών του Μύρωνα με τον Αύγουστο μπορούμε να θεωρήσουμε ότι ανεγέρθηκε στην απέναντι πλευρά του δρόμου και το μνημείο προς τιμήν των ορισθέντων διαδόχων, εγγονών και θετών γιων του, Γάιου και Λεύκιου Καίσαρα (εικ. 24). Αμφότεροι προέρχονταν από τον γάμο της κόρης του Ιουλίας με τον στρατηγό Αγρίππα. Η μορφή της επιμήκους, ορθογώνιας βαθμιδωτής βάσης του ταιριάζει με τις αρχαϊκές αναθηματικές βάσεις που βρίσκονται εδώ, όπως είναι το σύνταγμα του Γενέλεω. Λαμβάνοντας υπόψη την εικαστική γλώσσα που συνειδητά επέλεγε ο Αύγουστος για δημόσια μνημεία και γλυπτά, με τις σαφείς αναφορές στην αρχαϊκή και την κλασική τέχνη, θα μπορούσε να έχει επιδιωχθεί εσκεμμένα μια σύνδεση της μορφής του μνημείου αυτού με τα αρχαϊκά αναθήματα. Με την επιλογή αυτής της δημόσιας εικαστικής γλώσσας ο Αύγουστος ήθελε επίσης να δώσει στον θεατή ένα ξεκάθαρο μήνυμα ηθικής ανανέωσης, ειδικά στο ανατολικό τμήμα της Αυτοκρατορίας που είχε πληγεί σοβαρά, μεταξύ άλλων εξαιτίας των προγενέστερων εμφύλιων πολέμων επί ρωμαϊκής κυριαρχίας. Με την τεχνοτροπική αναφορά

στα λαμπρά «Χρυσά Χρόνια» του ελληνικού πολιτισμού προ της εποχής των ελληνιστικών απολυταρχών ήθελε να δημιουργήσει έναν ιδεολογικό συσχετισμό εκείνης της περιόδου με την αρχόμενη «Χρυσή Εποχή» της *pax romana*.

10.– *Το σύμπλεγμα του Γενέλεω*

Το σύνταγμα αγαλμάτων του γλύπτη Γενέλεω είχε αφιερώσει ο *...αρχης* (η επιγραφή του ονόματος δεν σώζεται ολόκληρη) στην Ήρα γύρω στο 560 π.Χ. (εικ. 26). Τα πρωτότυπα γλυπτά βρίσκονται σήμερα στο Αρχαιολογικό Μουσείο Βαθέος και στο Μουσείο της Περγάμου στο Βερολίνο. Το σύνταγμα ανήκει στα σημαντικότερα έργα αρχαϊκής γλυπτικής. Σύμφωνα με το ύφος της περιόδου, τα γλυπτά δεν έχουν άμεση σύνδεση μεταξύ τους, αλλά αναγνωρίζονται ως συνανήκοντα σε μία ομάδα μόνο μέσω της κοινής βάσης τους. Το σύνταγμα απεικονίζει ανακεκλιμένη ανδρική μορφή που ακουμπά σε μαξιλάρι και κρατεί πιθανότατα ρυτό, επομένως εικονίζεται ο αναθέτης *...αρχης* σε συμπόσιο με την επιγραφή του, και καθήμενη —άρα παριστάνεται ως οικοδέσποινα—, η σύζυγός του Φίλεια με την υπογραφή του καλλιτέχνη Γενέλεω. Ανάμεσά τους στέκουν τρεις Κόρες —πιθανόν οι θυγατέρες τους— και προφανώς ο γιος τους που κρατεί αυλό (εικ. 25). Η Φιλίππη και η Ορνίθη σώζονται σχεδόν πλήρως, ενώ από τα άλλα δύο «παιδιά» διατηρούνται μόνο θραύσματα. Οι θυγατέρες ανασηκώνουν τον χιτώνα τους γυμνώνοντας τους αστραγάλους, κάτι που μπορεί να ερμηνευθεί είτε ως ερωτική συνδήλωση είτε ως υποδήλωση χορού. Ο αυλός μπορεί να είναι αναφορά σε συμπόσιο ή σε λατρευτική τελετή. Εάν αναζητήσουμε ένα πραγματικό γεγονός στο οποίο όλα τα πρόσωπα του συντάγματος αυτού θα μπορούσαν να παρουσιαστούν δημοσίως κατ' αυτόν τον τρόπο, τότε

25

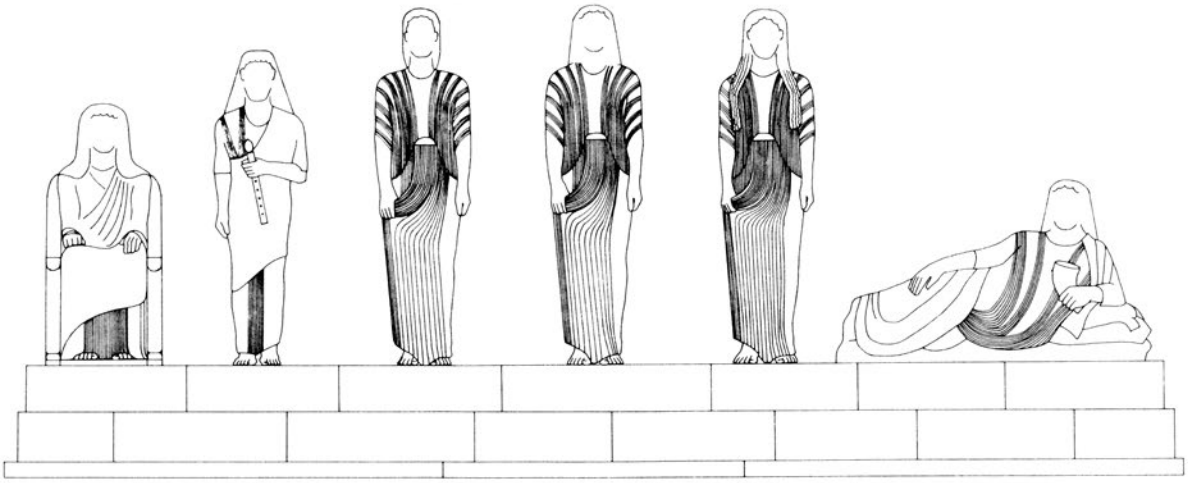

26

27

27 Σύνθεση αρχιτεκτονικών μελών της βόρειας παραστάδας και της τράπεζας του βωμού από την ανακαίνιση του βωμού επί Αυγούστου (D-DAI-ATH-ARCHIV-GA-Samos-1750-09, φωτ.: H.J. Kienast).

28 Λίθος με τιμητική επιγραφή για τον populus romanus από ελληνιστικό πεσσόμορφο μνημείο, τοποθετημένος σε δεύτερη χρήση στο βορινό μετακιόνιο της βασιλικής (D-DAI-ATH-ARCHIV-GA-Samos-1679-11, φωτ.: H.J. Kienast).

29 Άποψη των καταλοίπων της τρίκλιτης βασιλικής από τα δυτικά (D-DAI-ATH-ARCHIV-GA-Samos-1722-07, φωτ.: H.J. Kienast).

30 Άποψη των καταλοίπων του συγκροτήματος θερμών από τα δυτικά (D-DAI-ATH-ARCHIV-GA-Samos-1721-13, φωτ.: H.J. Kienast).

η πιο πιθανή απάντηση θα ήταν μια λατρευτική τελετή, όπως εκείνη προς τιμήν της Ήρας, και όχι ένα οικιακό συμπόσιο από το οποίο στην Ιωνία αποκλείονταν τα γυναικεία μέλη της οικογένειας. Παρ' όλα αυτά, ο δημιουργός σκοπίμως θα ήθελε το σύνταγμα να επιδέχεται πολλαπλών αναγνώσεων, στο πνεύμα της αρχαϊκής τέχνης.

11.– *Βωμός*

Ο βωμός αποτελούσε το αμετακίνητο κέντρο λατρείας του ιερού. Σε αυτόν τελούνταν θυσίες και γίνονταν δεήσεις. Στην Ήρα αφιερώνονταν κατά κύριο λόγο βοοειδή, αλλά και πρόβατα και αίγες. Ανάλογα με τον λόγο και τον σκοπό της θυσίας χρησιμοποιούνταν ως σφάγια και άλλα είδη ζώων, όπως χοίροι, που σχετίζονταν περισσότερο με τις χθόνιες λατρευτικές πτυχές και θεότητες, αλλά αυτό συνέβαινε πολύ σπανιότερα. Τα ορατά σήμερα στον χώρο και στο αίθριο των αποθηκών μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη του βωμού προέρχονται από την ανακαίνιση επί Αυγούστου του αρχαϊκού μνημειακού βωμού, που είχε κτιστεί γύρω στο 570/560 π.Χ. από πωρόλιθο και είχε βασικές διαστάσεις περίπου 36,5x16,5 μ. (εικ. 27). Τα μαρμάρινα μέλη της Ρωμαϊκής περιόδου προφανώς «αγκάλιασαν» την αρχαϊκή κατασκευή, η οποία έτσι διατηρήθηκε ως πυρήνας. Κατά την ανακαίνιση αντιγράφηκαν με ακρίβεια τα βασικά διακοσμητικά στοιχεία του αρχαϊκού προκατόχου του κτίσματος. Στοιχεία διακόσμου της εποχής της ανακαίνισης προστέθηκαν μόνο στη βάση, στην άνω απόληξη και στην τράπεζα του βωμού. Ο βωμός διέθετε ψηλό τοίχο σχήματος Π, που περιέβαλλε τη χαμηλότερη τράπεζα του βωμού και την προστάτευε από τον αέρα. Η άνω επιφάνεια της τράπεζας, όπου έκαιγε η πυρά της θυσίας, καλυπτόταν με πλάκα από πράσινο οφίτη λίθο. Η σύνθεση των κοσμητικών στοιχείων της βορειοδυτικής παραστάδας που βρίσκεται στον χώρο δεν αποδίδει το αρχικό ύψος των περίπου 5 μ., σύμφωνα με τα σημερινά συμπεράσματα. Τα κυρίαρχα διακοσμητικά στοιχεία του τοίχου που περιέβαλλε τον βωμό ήταν τα αρχαϊκά κυμάτια, η ανθεμωτή ζωφόρος με σπειροειδή κοσμήματα αλλά κυρίως η περιθέουσα το εσωτερικό του τοίχου ζωφόρος με παραστάσεις θηριομαχιών και Σφιγγών. Τις παραστάδες επέστεφαν επίκρανα με τρία επάλληλα ελικοειδή μοτίβα, καθώς και φύλλα άκανθας στην εξωτερική και μια καθιστή Σφίγγα στην εσωτερική πλευρά.

Το γεγονός ότι κατά την ανακαίνιση επί Αυγούστου αντιγράφηκαν τα αρχαιότερα διακοσμητικά στοιχεία οφείλεται ασφαλώς εν μέρει στον σεβασμό για την παλαιότητα της λατρείας, η οποία παρέμεινε έτσι και οπτικά παρούσα. Ωστόσο, η διατήρηση της αρχαϊκής εικαστικής γλώσσας από την περίοδο άνθησης του ιερού ταίριαζε απόλυτα στην προαναφερθείσα σύλληψη της προπαγάνδας του Αυγούστου, μέσω της οποίας εκφράστηκε βεβαίως και μια κάποια ευλάβεια.

28

29

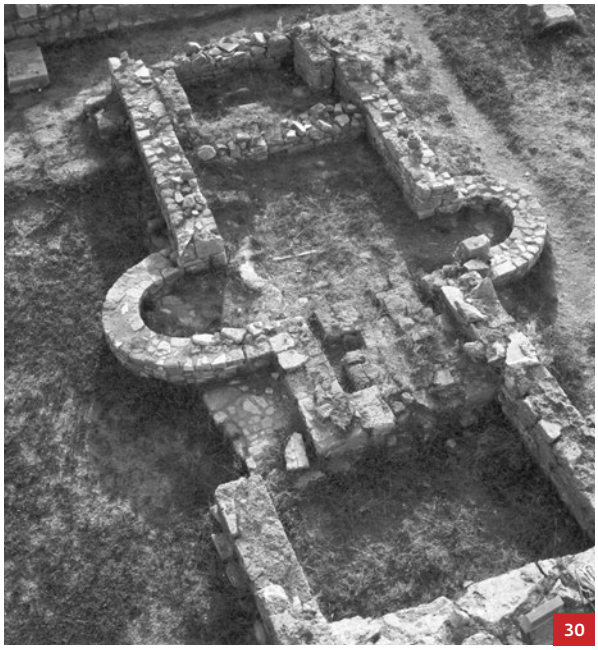

30

Με τον ίδιο τρόπο και η στάχτη από τις θυσίες που δεν απομακρυνόταν και συσσωρευόταν πάνω και γύρω από τον βωμό θα φανέρωνε την ευλάβεια της κοινότητας των πιστών ως τεκμήριο τακτικών και πλούσιων θυσιών, και έτσι ο Παυσανίας περιγράφει τον 2ο αιώνα μ.Χ. τον βωμό ως «βωμό τέφρας» (*Ελλάδος Περιήγησις* 5.13.8).

Αν συνυπολογίσουμε τον βωμό του 6ου αιώνα π.Χ., η ανακαίνιση του βωμού επί Αυγούστου έχει επτά προγενέστερα κτίσματα που φτάνουν πίσω στον χρόνο έως το 1000 π.Χ. Σε αυτά, ο νεότερος βωμός περιέβαλλε κάθε φορά τον παλιότερο (εικ. 7). Τα θεμέλια έχουν επιχωθεί για λόγους συντήρησης. Οι παλαιότερες του 6ου αιώνα φάσεις του βωμού είχαν νοτιοανατολικό προσανατολισμό. Μόνον όταν κτίστηκε ο Δίπτερος Ι, προσαρμόστηκε ο βωμός με έναν αυστηρά ανατολικό προσανατολισμό προς την κατεύθυνση του ναού συναποτελώντας με αυτόν ένα σύνολο αρμονικών αναλογιών. Έτσι, ο βωμός μαζί με τον προαύλιο χώρο του ως την πρόσοψη του ναού σχηματίζει τετράγωνο διαστάσεων περίπου 36,5x36,5 μ., ή περίπου 70x70 σαμιακών πήχεων. Είναι πιθανό οι παλαιότεροι βωμοί να ήταν προσανατολισμένοι προς την ιερή λυγαριά που είδε ο Παυσανίας τον 2ο αιώνα μ.Χ. και κάτω από την οποία γεννήθηκε η Ήρα κατά τον μύθο. Η θέση του δέντρου δεν έχει επιβεβαιωθεί. Πολλοί ερευνητές εικάζουν ότι ίσως βρισκόταν στα δυτικά του βωμού, στο ιερό της βυζαντινής βασιλικής, δίπλα στην οποία υπάρχει συμπτωματικά και σήμερα μια λυγαριά.

12.– *Βυζαντινή βασιλική*

Στο β΄ μισό ή στα μέσα του 5ου αιώνα μ.Χ. κτίστηκε στο προαύλιο του βωμού ένα ναϊκό συγκρότημα (εικ. 29) που αποτελούνταν από μια βασιλική, έναν νάρθηκα, ένα βαπτιστήριο, βοηθητικούς χώρους βόρεια και νότια, καθώς και μια μικρή εγκατάσταση θερμών (**12α**, εικ. 30) δυτικά της εισόδου. Για την κατασκευή τους εκμεταλλεύθηκαν και ενσωμάτωσαν τα παλαιότερα γύρω κτίρια του ιερού (βλ. εδώ, αρ. 13, 15). Για την τρίκλιτη βασιλική χρησιμοποιήθηκαν σχεδόν αποκλειστικά αρχιτεκτονικά μέλη των «ειδωλολατρικών» μνημείων, επομένως και του βωμού, που είχαν τεθεί οριστικά εκτός λειτουργίας. Η εκκλησία χρησιμοποιούνταν πιθανόν για τη λατρεία της Παναγίας. Τον 6ο αιώνα το κτίριο προσαρμόστηκε στο ψηλότερο πλέον εξωτερικό επίπεδο. Ακόμη πραγματοποιήθηκε στένωση των μετακιόνιων των εσωτερικών κιόνων. Αργότερα, τα μετακιόνια κτίστηκαν, με αποτέλεσμα η βασιλική να περιοριστεί στο βόρειο κλίτος. Τον 7ο αιώνα μ.Χ. θα πρέπει να είχε καταστραφεί οριστικά. Ανάμεσα στα θεμέλια του ιερού ανεγέρθηκε τον 16ο αιώνα ένας σταυροειδής με τρούλο ναός αφιερωμένος στον άγιο Νικόλαο. Η ανατολική του αψίδα ενσωματώθηκε το 1795 σε μία νέα μικρή εκκλησία. Όταν ξεκίνησαν οι ανασκαφικές εργασίες του Theodor Wiegand γύρω στο 1910, το εκκλησάκι, με εξαίρεση την αψίδα, διαλύθηκε. Η αψίδα φέρει graffiti

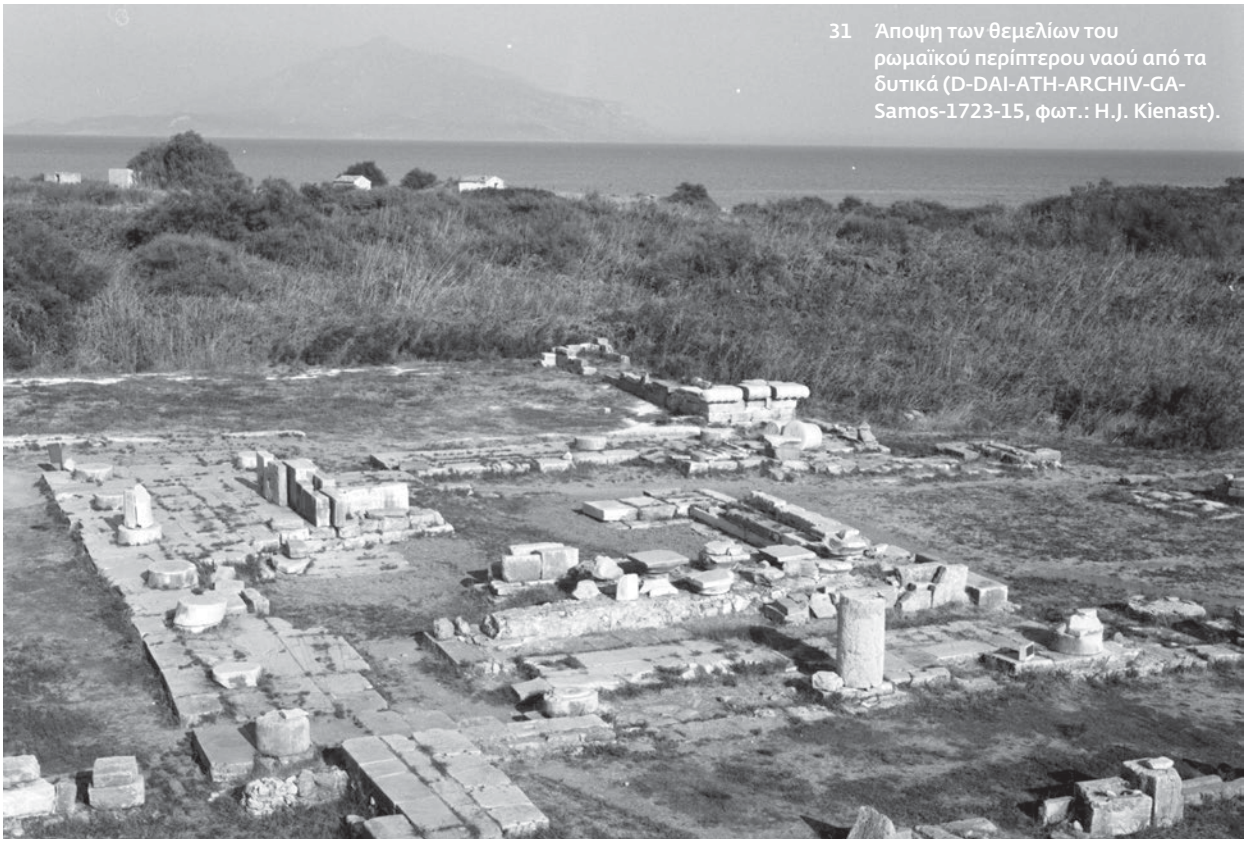

31 Άποψη των θεμελίων του ρωμαϊκού περίπτερου ναού από τα δυτικά (D-DAI-ATH-ARCHIV-GA-Samos-1723-15, φωτ.: H.J. Kienast).

επισκεπτών από τον 17ο αιώνα και έπειτα.

Δυτικά της τελευταίας αψίδας βρίσκεται εντοιχισμένη η βάση ενός τιμητικού μνημείου για τη Φλαβία Σκρειβωνία [sic] (**12β**), η οποία στο β΄ μισό του 2ου αιώνα μ.Χ. ήταν ιέρεια της Ήρας. Την Ήρα υπηρετούσαν μία ιέρεια και ένας ιερέας. Από την επιγραφή συνάγεται όχι μόνο ότι ο ιερέας ήταν ο αδελφός της, αλλά και ότι το ιερατικό αξίωμα εν γένει ήταν κληρονομικό εντός της οικογένειάς τους. Ο αρχαίος συγγραφέας Αθήναιος (*Δειπνοσοφισταί* 15.672f–673c) μας πληροφορεί ότι στις γιορτές ο ιερέας και η ιέρεια φορούσαν δάφνινα στεφάνια ενώ οι λοιποί συμμετέχοντες στη λατρεία στεφάνια από λυγαριά.

Στον βόρειο εξωτερικό τοίχο και το βόρειο μετακιόνιο βρίσκονται ενσωματωμένα κατάλοιπα δύο ελληνιστικών πεσσόμορφων βάθρων (**12γ**, εικ. 28), η αρχική θέση των οποίων δεν μπορεί πλέον να προσδιοριστεί. Το μεγαλύτερο από τα δύο αυτά μνημεία, που χρονολογείται γύρω στο 189/188 π.Χ., είχε ύψος περίπου 7,38 μ. χωρίς τη βάση, και έφερε τιμητικό άγαλμα του προσωποποιημένου populus romanus. Η Σάμος διέθετε μεγάλες εκτάσεις γης στην απέναντι ακτή για τις οποίες βρισκόταν σε διαρκή διαμάχη με την Πριήνη και τη Μίλητο. Οι εκτάσεις αυτές αποδίδονταν στη μία ή την άλλη πόλη ανάλογα με την εύνοια των ελληνιστικών ηγεμόνων. Η εκ νέου απόδοση της διαφιλονικούμενης γης στη Σάμο μέσω της Ρώμης, που γινόταν όλο και πιο σημαντική στην Ανατολή, θα μπορούσε να είναι η αφορμή για το αναθηματικό μνημείο.

13.– *Ρωμαϊκός περίπτερος ναός (τελευταίος ναός της Ήρας)*

Επί Αυγούστου κτίστηκε ακριβώς μπροστά στον βωμό ένας περίπτερος ναός που ταυτίζεται με ναό της Ήρας χάρη σε επιγραφή του 4ου αιώνα στην παραστάδα του (εικ. 31). Ο ναός τοποθετήθηκε συνειδητά πάνω από τα θεμέλια του χώρου εισόδου των παλαιότερων ναών του 7ου αιώνα π.Χ. (Εκατόμπεδος Ι και ΙΙ, βλ. **17α**). Υιοθετείται και εδώ μια ελάχιστη, προς νότο, απόκλιση από τον ακριβή ανατολικό προσανατολισμό, δηλαδή ο ναός δεν έχει απολύτως παράλληλη κατεύθυνση προς τον βωμό και τον Δίπτερο ΙΙ. Ο ναός διέθετε μεγάλες θύρες που άφηναν ελεύθερη τη θέα προς τον σηκό κατά τις λατρευτικές εορτές. Τα αρχιτεκτονικά του κοσμήματα έχουν αναφορές στο αρχαϊκό μορφολογικό ιδίωμα του Δίπτερου ΙΙ. Όπως και κατά την ανακαίνιση του βωμού, ο σκοπός ήταν το οικοδόμημα να έχει σαφείς αναφορές στις ρίζες της λατρείας και να οπτικοποιεί τα σχετιζόμενα με αυτήν χαρακτηριστικά. Ο ναός ανακαινίστηκε μεταξύ του 307 και του 311 μ.Χ. από τον κυβερνήτη Αιδέσιο και παράλληλα με την Ήρα αφιερώθηκε και στους τέσσερις τετράρχες της Δ΄ Τετραρχίας (εικ. 32). Κατά την ανακαίνιση αυτή επεκτάθηκαν ο σηκός και η βάση του λατρευτικού αγάλματος, που πλέον

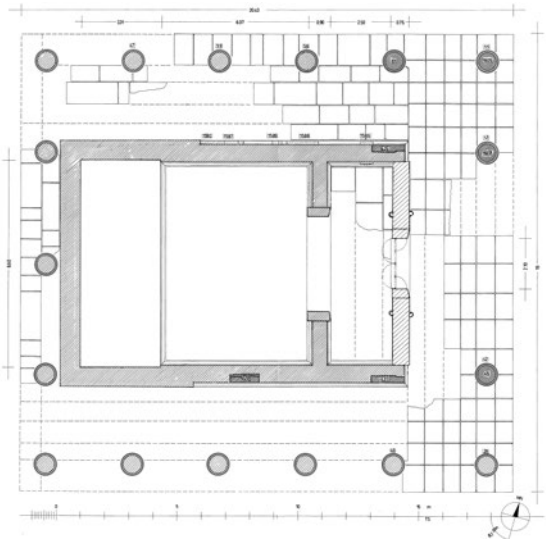

32

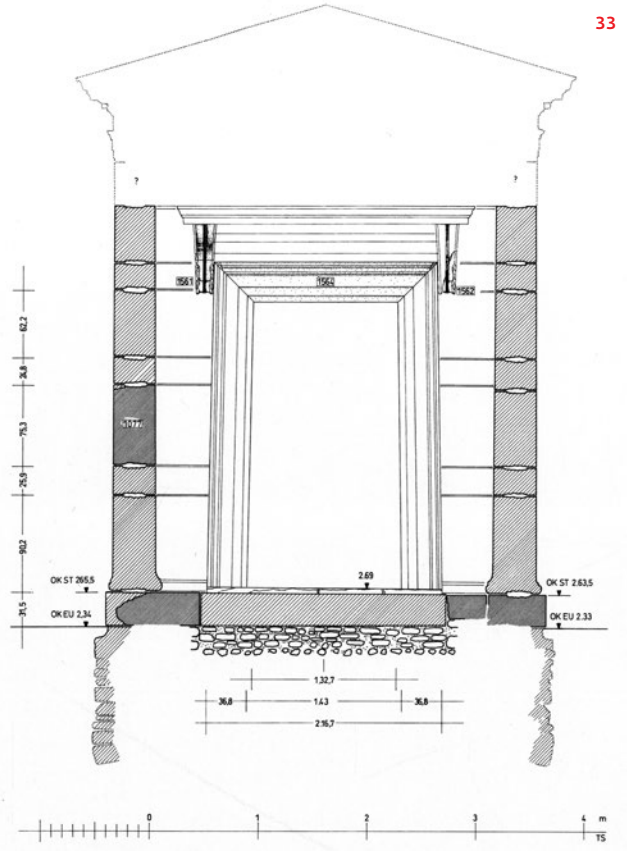

33

32 Κάτοψη του ρωμαϊκού περίπτερου ναού μετά τη μετασκευή τον 4ο αι. μ.Χ. Πηγή: Th. Schulz, *Die römischen Tempel im Heraion von Samos II. Der Peripteros und der Naiskos* (Samos, 29), Βίζμπαντεν 2019, παράρτημα 5 (σχ.: Th. Schulz).

33 Αναπαράσταση της πρόσοψης του ρωμαϊκού ναΐσκου. Πηγή: Th. Schulz, *Die römischen Tempel im Heraion von Samos II. Der Peripteros und der Naiskos* (Samos, 29), Βίζμπαντεν 2019, σ. 60, εικ. 44 (σχ.: Th. Schulz).

προσέφεραν χώρο για περισσότερα αγάλματα. Φαίνεται πως έκτοτε συνηθιζόταν οι κυβερνήτες να τοποθετούν παρακλητικά επιγράμματα προς την Ήρα στις παραστάδες του ναού. Το επίγραμμα του Πλουτάρχου, μεταξύ 361 και 363 μ.Χ., αποτελεί το τελευταίο αυτής της σειράς. Φαίνεται πως ο Θεοδόσιος Α΄ έκλεισε τον ναό της Ήρας τον όψιμο 4ο αιώνα μ.Χ. και το λατρευτικό άγαλμα μεταφέρθηκε στην Κωνσταντινούπολη. Το διάταγμα του Αρκάδιου γύρω στο 399 μ.Χ. προέβλεπε, τέλος, την καταστροφή των ιερών στην ύπαιθρο. Τον όψιμο 4ο ή πρώιμο 5ο αιώνα μ.Χ. ο περίπτερος ναός μετασκευάστηκε για άλλη μια φορά, ενδεχομένως λόγω των ισχυρών σεισμών που μαρτυρούνται στις πηγές. Πλέον δεν διέθετε περίσταση. Ο εσωτερικός χώρος του επεκτάθηκε μέσω της πλήρωσης των παραστάδων της πρόσοψης με έναν θυραίο τοίχο. Ίσως σε αυτή την μετασκευή θα πρέπει να αναγνωριστεί η διαμόρφωση της πρώτης χριστιανικής εκκλησίας στο Ηραίον.

14.– *Ναΐσκος*

Πιθανόν ταυτόχρονα με τον περίπτερο ναό κτίστηκε και ο ναΐσκος με μεγάλη θύρα (εικ. 33). Μιμείται και αυτός αρχαϊκές αρχιτεκτονικές μορφές. Το ότι σε αυτόν υπήρχε το αρχαιότερο λατρευτικό άγαλμα και στον περίπτερο ναό το νεότερο και μεγαλύτερο του γλύπτη Σμίλιδος από τον 6ο αιώνα π.Χ. είναι απλώς μια θεωρία. Καθώς φαίνεται, ο ναΐσκος μετατράπηκε τα πρώιμα χριστιανικά χρόνια σε εκκλησία. Για τον σκοπό αυτό ανοίχτηκε μια θύρα στον δυτικό του τοίχο και οι ανατολικές παραστάδες κλείστηκαν πιθανόν με αψίδα. Στους ορθοστάτες του συναντάμε έναν λατινικό σταυρό και τα γράμματα Α και Ω χαραγμένα μέσα σε ένα φωτοστέφανο, κάτι που θα συνέβη μετά τον νόμο του Θεοδόσιου Β΄ του 435 μ.Χ. για τον εξαγνισμό των ειδωλολατρικών κτιρίων. Με την ανέγερση της βασιλικής ο ναΐσκος διαλύθηκε.

15.– *Ναός της Λιβίας*

Πιθανότατα την όψιμη εποχή του Αυγούστου, κτίστηκε στο προαύλιο του βωμού ένας πρόστυλος ναός (εικ. 34, 35). Διατηρούνται το κάτω μέρος του από χυτή τοιχοποιία και ορισμένα αρχιτεκτονικά μέλη. Σε αυτό ανήκει ένα επιστύλιο όπου σώζονται οι εντορμίες για τη στερέωση των επιχρυσωμένων χάλκινων γραμμάτων μιας επιγραφής. Από αυτά μπορούμε να συναγάγουμε ότι ο ναός ήταν αφιερωμένος στη θεοποιημένη Λιβία, τρίτη σύζυγο του Αυγούστου. Παραδίδεται ότι η Λιβία έδειξε μεγάλο και έμπρακτο ενδιαφέρον για τη Σάμο και μετά τη θεοποίησή της συνδέθηκε εδώ με την Ήρα. Πρόκειται για μια νέα λατρεία η οποία εγκαθίσταται στο ιερό κι έτσι αυτή τη φορά το κτίριο δεν επιδιώκεται να έχει άμεσες αναφορές στις αρχαϊκές μορφές αλλά δίνεται έμφαση σε άλλα στοιχεία, γεγονός που είναι φανερό, μεταξύ άλλων, στα σύνθετα κιονόκρανα. Έπειτα από μια καταστροφή πιθανώς από σεισμό, ο

34

35

36

37

ναός φαίνεται πως ανακαινίστηκε επί αυτοκράτορα Κλαυδίου. Μία επιγραφή του α΄ μισού του 1ου αιώνα μ.Χ. από την περιοχή της πόλης τιμά τη Λολλία, θυγατέρα του Κουίντου, που ήταν ιέρεια της Ήρας και της Λιβίας.

16.– *Ναός σε υψηλό βάθρο και κτιριακό σύνολο βόρεια της «Ιεράς Οδού»*

Στην Αντωνίνεια περίοδο, δηλαδή τον 2ο αιώνα μ.Χ., κτίστηκε βορειοανατολικά του ναού της Λιβίας και στη βορινή πλευρά της «Ιεράς Οδού» ένας ναός κορινθιακού ρυθμού, σε υψηλό βάθρο, με πρόσταση και κλίμακα στην πρόσοψη (εικ. 36, 37). Είναι πολύ πιθανό να πρόκειται για ακόμη έναν ναό αυτοκρατορικής λατρείας. Άγνωστο παραμένει ωστόσο σε ποιο από τα μέλη της αντωνίνειας αυτοκρατορικής οικογένειας ήταν αφιερωμένος. Σε αυτήν την περιοχή υπάρχουν ορισμένα κτίρια εν παραστάσι και περίπτερα κτίσματα του 6ου αιώνα π.Χ., που πιθανότατα χρησίμευαν εν μέρει ως θησαυροί (**16α–δ**). Παρ' όλα αυτά είναι επίσης πιθανό να ήταν διάφοροι ναοί αφιερωμένοι στην Ήρα. Ο λεγόμενος Ναός Α (**16α**) ερμηνεύεται μεν ως χώρος φύλαξης του λατρευτικού αγάλματος κατά τη διάρκεια της ανέγερσης του Δίπτερου Ι, αλλά η χρήση του, όπως και εκείνη του μεγάλου βόρειου κτιρίου (**16δ**), παραμένει ασαφής. Η επιγραφή με την απογραφή του Ηραίου του 346/345 π.Χ., στην οποία καταγράφονται τα πολυάριθμα πολύτιμα αντικείμενα και ο χώρος φύλαξής τους, αναφέρει, εκτός από την Ήρα, την Αφροδίτη και τον Ερμή. Το εάν οι δύο αυτοί θεοί λατρεύονταν όμως πράγματι στο Ηραίον παράλληλα με την Ήρα και το εάν είχαν δικούς τους ναούς ανάμεσα σε αυτά τα κτίρια δεν επιβεβαιώνεται από την επιγραφή. Άλλες ενδείξεις για παράλληλες λατρείες απουσιάζουν.

17.– *Μονόπτερο κτίριο και βάση λατρευτικού αγάλματος των παλαιότερων ναών (Εκατόμπεδος Ι και ΙΙ)*

Το ανοικτό, χωρίς τοίχους, ορθογώνιο κτίσμα διαθέτει τριβαθμιδωτό κρηπίδωμα με περιμετρική κιονοστοιχία που έφερε στέγη (εικ. 39, 43). Στο βορινό τμήμα του κτιρίου έμειναν ακάλυπτες η νοτιοδυτική γωνία του σηκού των παλαιότερων ναών (Εκατόμπεδος Ι και ΙΙ) και η βάση του λατρευτικού αγάλματος στον δυτικό τοίχο (**17α**). Ο σηκός των ναών αυτών είχε μήκος περίπου 33,50 μ., δηλαδή κατά προσέγγιση 100 σαμιακούς πόδες, και πλάτος περίπου 6,80 μ. Η είσοδός τους βρίσκεται κάτω από τον ρωμαϊκό περίπτερο ναό. Φαίνεται πως οι τοίχοι ήταν, σε όλο το ύψος τους μέχρι τη στέγη, κατασκευασμένοι από ασβεστόλιθο. Ένας ορθογώνιος λίθος του τοίχου, σήμερα στο Αρχαιολογικό Μουσείο Βαθέος, που διασώζει σπαράγματα εγχάρακτων παραστάσεων ανδρών που κρατούν δόρατα —προσχέδια πιθανόν μιας γραπτής ζωφόρου—, θα μπορούσε να ανήκει σε έναν από τους ναούς (εικ. 38). Ο Εκατόμπεδος Ι,

38

39

34 Άποψη της θεμελίωσης του ναού της Λιβίας από τα ανατολικά (D-DAI-ATH-ARCHIV-GA-Samos-1263-7, φωτ.: H.J. Kienast).

35 Αναπαράσταση της πρόσοψης του ναού της Λιβίας. Πηγή: Th. Schulz, *Die römischen Tempel im Heraion von Samos I. Die Prostyloi* (Samos, 24), Βόννη 2002, σ. 12, εικ. 9 (σχ.: Th. Schulz).

36 Άποψη από τα δυτικά της θεμελίωσης του ναού σε ψηλό βάθρο της εποχής των Αντωνίνων (D-DAI-ATH-Samos-2880, φωτ.: E.M. Czakó).

37 Αναπαράσταση της πρόσοψης του ναού σε ψηλό βάθρο της εποχής των Αντωνίνων. Πηγή: Th. Schulz, *Die römischen Tempel im Heraion von Samos I. Die Prostyloi* (Samos, 24), Βόννη 2002, σ. 98, εικ. 47 (σχ.: Th. Schulz).

38 Πωρόλιθος με χαράγματα, πιθανότατα από τον Εκατόμπεδο ΙΙ. Αρχαιολογικό Μουσείο Βαθέος (D-DAI-ATH-Samos-6722, φωτ.: E. Feiler).

39 Άποψη της θεμελίωσης του μονόπτερου κτιρίου με τα κατάλοιπα της νοτιοδυτικής γωνίας του σηκού και τη βάση του λατρευτικού αγάλματος από τα βόρεια (D-DAI-ATH-ARCHIV-GA-Samos-1723-09, φωτ.: H.J. Kienast).

σύμφωνα με τα νεότερα ερευνητικά συμπεράσματα, κτίστηκε γύρω στο 680 π.Χ. και το 630/620 π.Χ., έπειτα από μια καταστροφή, κτίστηκε εκ νέου με ελαφρώς διαφορετική κάτοψη (Εκατόμπεδος ΙΙ). Περίπου το 575 π.Χ. αντικαταστάθηκε από τον Δίπτερο Ι. Ήδη στον πρόναο του τελευταίου, ο οποίος κάλυψε τον Εκατόμπεδο, θα πρέπει να είχε διατηρηθεί ορατή η παλαιά βάση του λατρευτικού αγάλματος. Με την ανέγερση του Δίπτερου ΙΙ, που βρίσκεται δυτικότερα, στεγάστηκε η ακάλυπτη βάση με το μονόπτερο κτίριο.

Η ευλαβική μεταχείριση της βάσης υποδηλώνει ότι η σημασία της για τη λατρεία δεν μπορούσε να μεταφερθεί στις βάσεις του λατρευτικού αγάλματος των νέων ναών. Η τελετουργική μεταχείριση του λατρευτικού αγάλματος στις εορτές, που απηχεί πιθανόν τον μύθο της Αδμήτης, ίσως συνδεόταν άρρηκτα με μια σταθερή πομπική πορεία με συγκεκριμένους χώρους και πράξεις. Εδώ, η αρχική θέση στην οποία τοποθετούνταν το λατρευτικό άγαλμα στον μύθο ίσως σχετιζόταν με τη βάση των Εκατόμπεδων, θέση την οποία έπρεπε να ξαναπάρει το είδωλο στο πλαίσιο του τελετουργικού.

18.– *Τιμητικό μνημείο για τους Κικέρωνες*

Η ημικυκλική εξέδρα με κάθισμα και πίσω του βάση για χάλκινα αγάλματα είναι ένα τιμητικό μνημείο που ο Δήμος της Σάμου ανήγειρε για την οικογένεια του περίφημου ρήτορα Μάρκου Τύλλιου Κικέρωνα και του αδελφού του Κόιντου Τύλλιου Κικέρωνα (εικ. 40). Πλάι στα δύο αδέλφια υπήρχαν και αγάλματα των συζύγων τους, Τερεντίας και Πομπωνίας, των γιων τους, Μάρκου και Κόιντου, καθώς και πιθανόν μιας θεότητας. Παραμένει αβέβαιη η ακριβής χρονολογία ανέγερσης του μνημείου, όμως θα πρέπει να ήταν ανάμεσα στο 58 και το 51 π.Χ. Και οι δύο Κικέρωνες προσέφεραν μεγάλες υπηρεσίες στη Σάμο μετά τις καταστροφικές συνέπειες του Α΄ Μιθριδατικού Πολέμου εναντίον της Ρώμης και της προσάρτησης του νησιού στην επαρχία της Ασίας μετά το 86 π.Χ. Ο Μάρκος Τ. Κικέρων ανέλαβε να υπερασπιστεί τη Σάμο για πρώτη φορά το 70 π.Χ. στη γνωστή δίκη εναντίον του Βέρρη, ο οποίος είχε διαπράξει μεγάλης κλίμακας κλοπή έργων τέχνης, μεταξύ άλλων, από το Ηραίον. Όμως, η Σάμος φαίνεται πως επωφελήθηκε κυρίως κατά την περίοδο 61–58 π.Χ., όταν ο Κόιντος Τ. Κικέρων ήταν διοικητής της επαρχίας της Ασίας. Το 51/50 π.Χ. ο Μάρκος Τ. Κικέρων, μετά την εξαιρετικά επιτυχή από στρατιωτική άποψη θητεία του ως διοικητής της Κιλικίας, μαζί με

40 Άποψη των καταλοίπων της εξέδρας με τα αγάλματα του Μάρκου και του Κόιντου Τύλλιου Κικέρωνα από τα νότια (D-DAI-ATH-1972-3353D, φωτ.: F. Feiler).

41 Άποψη της βορινής θεμελίωσης του νότιου κτιρίου από τα δυτικά (D-DAI-ATH-Samos-1317, φωτ.: H. Wagner).

42 Άποψη της θεμελίωσης του Δίπτερου ΙΙ από τα ανατολικά (DAI-ATH-1990-1764, φωτ.: E. Gehnen).

40

41

42

τον αδελφό του Κόιντο, τον γιο του και τον ανιψιό του διέμειναν στην Έφεσο και πιθανότατα και στη Σάμο. Αυτή η διαμονή μπορεί να στάθηκε αφορμή για την ανέγερση του μνημείου. Από τα γλυπτά δεν έχει σωθεί τίποτε, ωστόσο έχει διατυπωθεί η υπόθεση ότι τα «Χάλκινα του Καρτοτσέτο» που μεταφέρθηκαν ενδεχομένως κατά την αρχαιότητα στην Ιταλία θα μπορούσαν να ανήκουν στην εξέδρα.

19.– *Νότιο κτίριο*

Νότια της βάσης του μνημείου για τους Κικέρωνες υπάρχουν τα θεμέλια του Νότιου κτιρίου (εικ. 41). Και αυτό κτίστηκε τον 6ο αιώνα π.Χ. με βασικές διαστάσεις περίπου 22,80x43,20 μ. Μέχρι τώρα αναπαριστάται ως κτίριο με περιμετρική κιονοστοιχία, αλλά υπάρχουν βάσιμες αμφιβολίες γι' αυτό. Οι βάσεις κιόνων που βρίσκονται στα σωζόμενα τμήματα της βόρειας και της δυτικής θεμελίωσης προέρχονται σε κάθε περίπτωση από ανακαίνιση επί Αυγούστου, που μπορεί να έγινε μαζί με τις περαιτέρω οικοδομικές εργασίες στο προαύλιο του βωμού. Αν και έχουν γίνει ορισμένες υποθέσεις, η χρήση του κτιρίου παραμένει εντελώς ασαφής.

20.– *Δίπτερος ναός Ι και ΙΙ (Ο μεγάλος ναός της Ήρας)*

Γύρω στο 575 π.Χ. ξεκίνησαν οι εργασίες οικοδόμησης του Δίπτερου Ι που θα αντικαθιστούσε τον Εκατόμπεδο ΙΙ. Οι βασικές διαστάσεις του ήταν περίπου 52,50x105 μ. Ο σηκός και ο πρόναος διαρθρώνονταν μέσω κιονοστοιχιών σε τρία κλίτη, ενώ εξωτερικά υπήρχε διπλή περίσταση. Οι αποστάσεις των κιόνων μπροστά στον πρόναο ήταν διευρυμένες λόγω της ευθυγράμμισης των κιόνων αυτών με τους εσωτερικούς κίονες και τις παραστάδες του πρόναου — με αυτόν τον τρόπο τονιζόταν το τμήμα αυτό του ναού και η θέα προς την πόρτα και τον σηκό. Στο κέντρο του σηκού, και όχι πλέον στο πίσω μέρος, έστεκε η νέα βάση του λατρευτικού αγάλματος. Όπως συνηθιζόταν

κατά κανόνα στους ελληνικούς ναούς, η είσοδος του ναού ήταν στραμμένη προς την ανατολή του ηλίου. Το κτίσμα που οικοδομήθηκε αποκλειστικά με ασβεστόλιθο ολοκληρώθηκε πιθανότατα ήδη το α΄ μισό του 6ου αιώνα π.Χ., αλλά εξαιτίας της ελλιπούς θεμελίωσης και ίσως και μιας πυρκαγιάς σύντομα κατέστη ετοιμόρροπο. Επειδή τα ερείπιά του απομακρύνθηκαν σχεδόν εντελώς για το διάδοχο κτίριο του Δίπτερου ΙΙ, ελάχιστα κατάλοιπα είναι ορατά στον χώρο, όπως τμήματα της βαθμίδας γύρω από τον στυλοβάτη (**20α**) και πλάκες του πτερού (**20β**). Αντίθετα, πολλές από τις βάσεις κιόνων κατέληξαν στα θεμέλια του Δίπτερου ΙΙ, ο οποίος άρχισε να ανεγείρεται ανάμεσα στο 530 και 520 π.Χ. Για λόγους καλύτερης θεμελίωσης και/ή με σκοπό να δημιουργηθεί μια μεγαλύτερη αυλή για τις εορτές μπροστά στον βωμό ο ναός μετατοπίστηκε προς τα δυτικά. Παραμένει αβέβαιο εάν η ευθυγράμμιση του κεντρικού άξονα του ναού με την παλιά βάση του λατρευτικού αγάλματος οφείλεται αποκλειστικά σε ιδεολογικούς λόγους ή εάν σχετιζόταν με την οργάνωση των οικοδομικών εργασιών. Η κάτοψη είναι ίδια με εκείνη του Δίπτερου Ι, αλλά προστέθηκε μία επιπλέον σειρά κιόνων στην πρόσοψη και στην πίσω πλευρά, έτσι που τελικά προβλέπονταν συνολικά 105 κίονες. Οι διαστάσεις ήταν 55,16x108,63 μ. Οι εξωτερικοί κίονες της περίστασης ήταν μαρμάρινοι, με κορμούς αρράβδωτους και κιονόκρανα με έλικες. Οι εσωτερικοί κίονες της περίστασης φαίνεται πως έφεραν ραβδώσεις και είχαν κιονόκρανα με ζώνη ωών. Από ό,τι φαίνεται, τουλάχιστον τα κιονόκρανα και οι βάσεις ήταν από μάρμαρο. Στο εσωτερικό του σηκού οι κίονες ήταν κατασκευασμένοι εξ ολοκλήρου από ασβεστόλιθο και έφεραν και αυτοί κιονόκρανα με ζώνη ωών. Το πάχος των κιόνων μειωνόταν από τις εξωτερικές σειρές προς τις εσωτερικές, με αποτέλεσμα να δείχνουν ολοένα λεπτότεροι αλλά και κομψότεροι. Το ύψος των εξωτερικών κιόνων ήταν περίπου 20 μ. Ο μοναδικός κίονας που σήμερα στέκει ακόμα όρθιος έχει ύψος 11

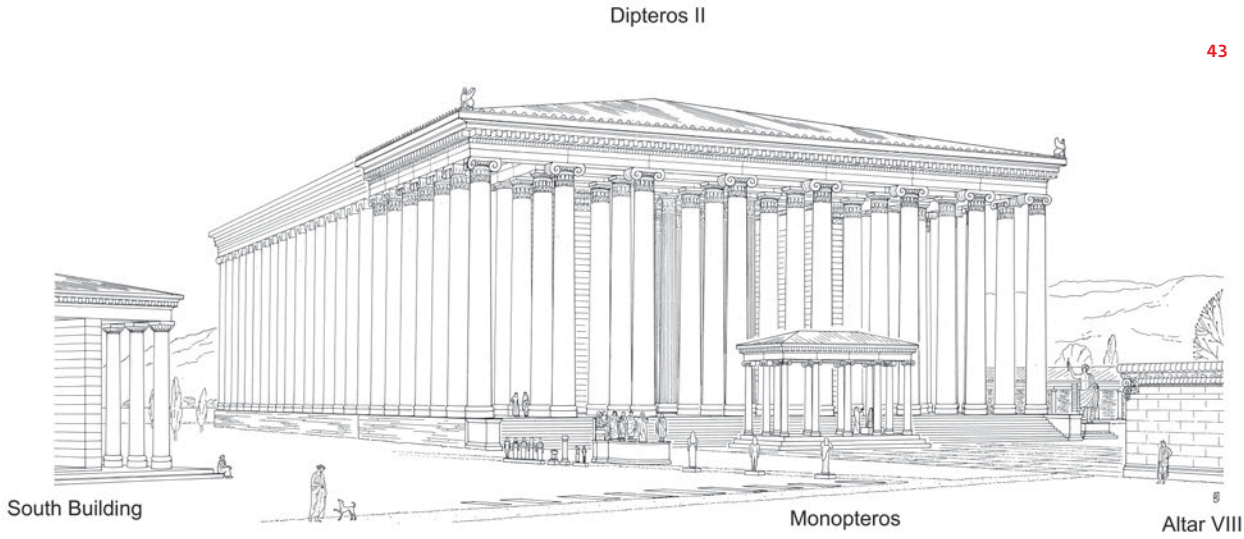

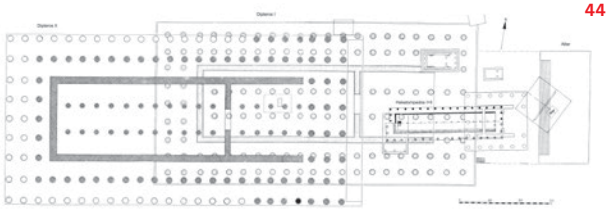

43 Αναπαράσταση του μονόπτερου κτιρίου και του Δίπτερου ΙΙ με εξιδανικευμένα ολοκληρωμένη εξωτερική περίσταση. Πηγή: G. Gruben, *Der polykratische Tempel im Heraion von Samos* (Samos, 27), Βόννη 2014, παράρτημα 3 (σχ.: Irene Ring).

44 Σχεδιάγραμμα των κατόψεων των ναών σε σύγκριση μεταξύ τους. Πηγή: G. Gruben, *Der polykratische Tempel im Heraion von Samos* (Samos, 27), Βόννη 2014, παράρτημα 5 (σχ.: H. Schleif / G. Gruben, τροποποιήσεις από τον J.-M. Henke).

μ., δηλαδή σώζεται περίπου ο μισός. Τουλάχιστον ο πρόναος φαίνεται πως έφερε ζωφόρο με ανάγλυφες μορφές.

Ο Ηρόδοτος (*Ιστορίαι* 3.60) αναφέρει ως αρχιτέκτονα του ναού τον Σάμιο Ροίκο, γιο του Φιλέα. Άλλες πηγές συμπληρώνουν και τον Θεόδωρο. Ο τελευταίος μαρτυρείται ότι δημοσίευσε και ένα βιβλίο για το κτίσμα. Στους δύο αρχιτέκτονες, γλύπτες και χαλκουργούς αποδίδονται πολλές τεχνικές καινοτομίες. Σε αυτές συγκαταλέγεται η ακριβής τοποθέτηση των τεράστιου βάρους βάσεων των κιόνων σε έναν τόρνο, έτσι που και ένα παιδί θα μπορούσε να τους κάνει να περιστραφούν, για να τορνευτούν σαν ξύλο. Πράγματι, η τεχνική αυτή θα πρέπει να χρησιμοποιήθηκε στις βάσεις αμφότερων των ναών. Εξετάζεται από την έρευνα εάν οι δύο αρχιτέκτονες εργάστηκαν μαζί ή εάν ο Θεόδωρος, που με την πείρα την οποία απέκτησε στη Σάμο συμμετείχε —όπως λέγεται— και στην ανέγερση του αρχαϊκού μνημειακού ναού της Εφέσου, έκτισε τον Δίπτερο Ι και ο Ροίκος τον Δίπτερο ΙΙ.

Ο Δίπτερος ΙΙ δεν αποπερατώθηκε ποτέ. Έως το α΄ τέταρτο του 5ου αιώνα π.Χ. οι εργασίες στον σηκό με τον πρόναο και όλους τους κίονες της πρόσοψης ως την έβδομη σειρά κιόνων από τα ανατολικά είχαν ολοκληρωθεί σε όλο το πλάτος. Πιθανόν να είχαν στηθεί και οι εσωτερικοί κίονες μπροστά στον δυτικό τοίχο του σηκού. Οι χώροι αυτοί καλύφθηκαν με μια τετράριχτη στέγη σχήματος Τ. Μετά το 322 π.Χ. ολοκληρώθηκε η θεμελίωση και ανεγέρθηκαν οι υπόλοιποι κίονες της εσωτερικής περίστασης στις επιμήκεις πλευρές, καθώς και η κεντρική κιονοστοιχία στη δυτική πλευρά. Οι υπόλοιπες θεμελιώσεις της εξωτερικής περίστασης φαίνεται πως ποτέ δεν έφεραν κίονες.

Επί Αυγούστου, κατά τη διάρκεια της αναμόρφωσης του προαυλίου του βωμού, προστέθηκε κλίμακα στην πρόσοψη του Δίπτερου ΙΙ. Πλέον ο ναός, σύμφωνα με τον Στράβωνα (*Γεωγραφικά* 14.637), χρησίμευε μόνο ως πινακοθήκη. Δεν είναι απολύτως βέβαιο πότε ξεκίνησε η συστηματική λεηλάτηση των λίθων του ναού. Τα ελαττωματικά τμήματα φαίνεται πως κατέληξαν ήδη από τον 2ο αιώνα μ.Χ. σε άλλα κτίρια. Ωστόσο το αργότερο στα τέλη του 4ου αιώνα μ.Χ., όταν η λατρεία της Ήρας έσβησε, θα πρέπει ο Δίπτερος ΙΙ να είχε παραδοθεί πλήρως στην αρπαγή λίθων. Πιστεύεται ότι πρωτύτερα κιόλας οι δυνατοί σεισμοί, που σύμφωνα με τις πηγές έπληξαν το ανατολικό Αιγαίο, θα είχαν προκαλέσει εκτεταμένες ζημιές και στον ναό.

Μετάφραση από τα γερμανικά: Πελαγία Τσινάρη